ΕΛ. ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ
Λέκτορος Νεοελληνικῆς Φιλολογίας

Ο ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ*

ΜΙΑ ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΚΑΙ ΜΙΑ ΘΕΣΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ *ΦΛΟΓΕΡΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ*

1. Ἡ ἀφορμή

Ἀπὸ τὸ «Ἵδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ» ἐκδόθηκε ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Κ.Γ. Κασίνη «Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ *Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ*»[1]. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ προκάλεσε διπλὴ χαρὰ σὲ ὅσους ἀγαποῦν καὶ διαβάζουν τὸν Παλαμᾶ, γιατὶ ἀποτελεῖ ἔμπρακτη ἀπόδειξη ὅτι τὸ παλαμικὸ ἔργο ἀρχίζει νὰ συγκεντρώνει συστηματικὸ τὸ ἐνδιαφέρον εἰδικῶν ἐπιστημόνων ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ Ἵδρυμα Παλαμᾶ ὄχι μόνο δὲν ἀτόνησε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀείμνηστου Κατσίμπαλη, ἀλλὰ ἀντίθετα ἀνανέωσε τὴ δραστηριότητά του.

Αὐτὸ ποὺ ἀπὸ τὸ πρῶτο διάβασμα τῆς μελέτης καταλαβαίνει κανεὶς εἶναι ὅτι ἔχει στὰ χέρια του τὸν καρπὸ ἀναμφισβήτητης ἀγάπης γιὰ τὸ παλαμικὸ ἔργο καὶ μακροχρόνιου μόχθου. Ὁ δικός μου κριτικὸς σχολιασμὸς ὡστόσο θὰ περιοριστεῖ στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου μέρους τῆς μελέτης αὐτῆς, στὸ ὁποῖο ἐξετάζονται οἱ σχέσεις τῆς *Φλογέρας* μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία, γιὰ δυὸ κυρίως λόγους, ἕνα γενικὸ καὶ ἕνα εἰδικό.

Ὁ γενικὸς λόγος: Νομίζω ὅτι εἶναι πιὰ καιρὸς ὅσοι μελετᾶμε καὶ σπουδάζουμε τὴ λογοτεχνία μας νὰ ἐπαναπροσδιορίσουμε σὲ ἀσφαλέστερες θεωρητικὲς βάσεις τοὺς στόχους τῆς δουλειᾶς μας, γιὰ νὰ πάψουμε ἔτσι νὰ βασανιζόμαστε π.χ. ἀπὸ αὐτὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ «σύνδρομο λογοτεχνικοῦ σωβινισμοῦ». Ἐννοῶ ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ ξεκαθαρίσουμε — ὅσο εἶναι βέβαια δυνατὸ — ποῦ πραγματικὰ ἔγκειται ἡ ἀξία τῆς ποίησης, τοῦ ποιήματος καὶ ἑπομένως καὶ τοῦ ποιητῆ, γιὰ νὰ μὴ μᾶς ἐνοχλοῦν ὅσα τυχὸν θὰ φέρνουν στὸ

---

* Συντομογραφίες βλ. στὸ τέλος τῆς μελέτης.

1. Κ. Γ. Κασίνη, *Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ»*. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν. (Ἵδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, ἀρ. 3), Ἀθήνα 1980.

φῶς συγκριτικὲς μελέτες τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας μὲ ξένες, ἀκόμα καὶ γιὰ ποιητὲς τῶν ὁποίων ἡ ἑλληνικότητα, ἡ ἀρχαιολατρεία καὶ ἡ ἀρχαιομάθεια εἶναι ἀπὸ ὅλους παραδεχτές.

Ὁ εἰδικὸς λόγος: Σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ σχολιάζονται ἀπόψεις ποὺ περιλαμβάνονται στὴ μελέτη μου *Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς καὶ ὁ γαλλικὸς Παρνασσισμός*[2], κατὰ τέτοιο τρόπο ὅμως ποὺ νὰ συσκοτίζονται τὰ πράγματα καὶ νὰ παραποιεῖται ἡ ἀλήθεια, ὄχι τόσο σὲ σχέση μὲ μένα καὶ τὰ ὅσα ὑποστηρίζω — τὸ κακὸ θὰ ἦταν μικρὸ — ὅσο σὲ σχέση μὲ τὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸ ἔργο του [3]. Καὶ ἡ ὀρθὴ ἐκτίμηση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ θὰ ἐνδιαφέρει ἀσφαλῶς ζωηρὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν κ. Κασίνη. Γι' αὐτὸ λοιπὸν ἔκρινα ἀναγκαῖο τὸν κριτικὸ σχολιασμὸ τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ δεύτερου μέρους τῆς μελέτης του.

2. Τὸ θέμα δὲν εἶναι ἂν ὁ Παλαμᾶς γνώρισε τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία (κάποτε...) ἀλλὰ πότε ἀκριβῶς τὸν κάθε συγγραφέα καὶ τὸ κάθε ἔργο

Ὅπως ἄλλοι ἄλλοτε ἀλλὰ καὶ ἐγὼ σχετικὰ πρόσφατα ἔχω παρατηρήσει[4] ἡ προσπάθεια γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ συγκεκριμένων πηγῶν ἐπικουρεῖται σὲ μεγάλο βαθμό, ἂν τὰ εὑρήματά μας καὶ οἱ ἐσωτερικὲς (ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα) ἀλλὰ καὶ οἱ ἐξωτερικὲς (ἀπὸ τρίτους) μαρτυρίες συγκλίνουν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Τὰ εὑρήματα, συνήθως ὁμοιότητες περιεχομένου ἢ καὶ ἔκφρασης, ὅσο πλούσια καὶ ἂν εἶναι, κρίνεται ἀπαραίτητο νὰ ἐνισχύονται μὲ τὴν προσκόμιση ἐσωτερικῶν κυρίως μαρτυριῶν ποὺ νὰ «ἀποδείχνουν» — ὅσο μποροῦμε νὰ μιλᾶμε γιὰ ἀπόδειξη στὶς δικές μας ἐπιστῆμες — ὅτι α) ὁρισμένα στοιχεῖα τοῦ ποιήματος Α βρίσκονται *μόνο* στὸ κείμενο Β καὶ πουθενὰ ἀλλοῦ καὶ ὅτι β) ὁ μελετώμενος ποιητὴς εἶχε διαβάσει τὸ κείμενο Β *πρὶν* γράψει τὸ δικό του ποίημα Α. Ἂν οἱ ἐσωτερικὲς ἢ ἄλλες μαρτυρίες δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὲς γιὰ τὴν «ἀπόδειξη» καὶ τῶν δύο αὐτῶν σημείων, τότε οἱ παρατηρούμενες ἀντιστοιχίες ἑρμηνεύονται εἴτε ὡς προερχόμενες ἀπὸ τὸν «νεφελώδη χῶρο τῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης καὶ τοῦ πνευματικοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος»[5] εἴτε

---

2. Ἑλένης Πολίτου-Μαρμαρινοῦ, *Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς καὶ ὁ γαλλικὸς Παρνασσισμός*. Συγκριτικὴ φιλολογικὴ μελέτη. Ἀθήνα 1976.

3. Τὰ πορίσματα τοῦ κ. Κασίνη γίνονται ἤδη ἀποδεκτὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές, πρβλ. Γιώργου Π. Σταματίου, *Ὁ Καζαντζάκης καὶ οἱ ἀρχαῖοι*. Διδακτορικὴ διατριβή; Ἀθήνα 1983, σ. 20.

4. Βλ. Πολίτου, σ. 17 καὶ Ἑλένης Πολίτου-Μαρμαρινοῦ, *Ἡ Συγκριτικὴ Φιλολογία. Χῶρος, σκοποὶ καὶ μέθοδοι ἔρευνας*. Ἐκδόσεις Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1981, σσ. 34-35.

5. Richard D. Altick, *The Art of Literary Research*, W. W. Norton and Company, New York [1963] σ. 82.

ὡς ὀφειλόμενες σὲ καθαρὴ σύμπτωση, φαινόμενο σπάνιο ἀλλὰ ὄχι καὶ ἐντελῶς ἄγνωστο στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων[6], ἰδιαίτερα ὅταν οἱ ἀντιστοιχίες αὐτὲς εἶναι μεμονωμένες ἢ τυχαῖες.

Τὸ σημαντικότερο ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο πρέπει ὁ ἐρευνητὴς νὰ θέσει στὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προσκομίσει τὴν πιὸ πειστικὴ ἀπάντηση, εἶναι «τόσο ἁπλὸ ὥστε πολλὲς φορὲς παραβλέπεται: Διάβασε πραγματικὰ ὁ συγγραφέας μας τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἔχει δανειστεῖ κάτι;»[7] Ἀπαιτητικότεροι μάλιστα θεωρητικοὶ τῶν συγκριτικῶν ἐρευνῶν ὑποστηρίζουν ὅτι ἀκόμα καὶ ἂν ἕνα κείμενο βρεθεῖ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ποιητῆ μας, αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ σίγουρη ἀπόδειξη ὅτι ὁ κάτοχός του τὸ εἶχε κιόλας διαβάσει. Τὰ πράγματα φυσικὰ διαφέρουν, ὅταν τὸ βιβλίο ἔχει σαφὴ ἴχνη χρήσης, ὅπως ὑπογραμμίσεις, ἰδιόχειρα σχόλια στὸ περιθώριο κλπ. Παραμένει ὡστόσο πάντα καίριο τὸ ἐρώτημα «πότε τὸ διάβασε».

Τί ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τηρεῖται ἀπὸ τὸν Κασίνη σὲ σχέση μὲ τὸν Παλαμᾶ καὶ τὴν ἀρχαία γραμματεία καὶ μάλιστα σ' ἕνα ἔργο ὅπως ἡ *Φλογέρα*, τῆς ὁποίας ἡ σύνθεση κράτησε εἰκοσιπέντε ὁλόκληρα χρόνια; Γιατὶ τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι βέβαια, ἂν ὁ Παλαμᾶς διάβασε σὲ κάποια φάση τῆς ζωῆς του τὸν Ὅμηρο, τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους, τὸν Ἡσίοδο, τὰ Ὀρφικά, τοὺς προσωκρατικοὺς φιλοσόφους, τὴ λυρικὴ ποίηση, τὴν ἀττικὴ τραγωδία, τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀπολλώνιο τὸ Ρόδιο, τὸν Βίωνα, τὸν Πλούταρχο, τὸν Δέξιππο, τὸν Ἀπολλόδωρο τὸν Ἀθηναῖο, τοὺς ἐρωτικοὺς συγγραφεῖς καὶ τὸν Μαρίνο, τὸ βιογράφο τοῦ Πρόκλου, ἀλλὰ ἂν ἤρθε σὲ συστηματικὴ ἐπαφὴ μὲ τὰ κείμενα τῶν συγγραφέων αὐτῶν α) τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τὸ 1910, ἔτος ἔκδοσης τῆς *Φλογέρας*, β) στὸ διάστημα 1886-1910, χρόνο σύνθεσης τῆς *Φλογέρας* ἢ γ) πρὶν ἀπὸ τὸ 1886, ὅταν δηλ. ἄρχισε νὰ γράφει τὴ *Φλογέρα*. Ἡ προσεκτικὴ καὶ λεπτομερὴς αὐτὴ συσχέτιση εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐντελῶς ἀπαραίτητη, γιὰ νὰ γίνουν πειστικὲς ἢ ἔστω πιὸ πειστικὲς οἱ συγκρίσεις στίχων τῆς *Φλογέρας* μὲ χωρία τῶν παραπάνω ἀρχαίων συγγραφέων. Καθὼς μάλιστα ἐκτενὴ σχετικὰ ἀποσπάσματα τῆς μεγάλης αὐτῆς παλαμικῆς σύνθεσης εἶχαν δημοσιευτεῖ στὸ διάστημα τῆς εἰκοσιπενταετίας 1886-1910, θὰ ἔπρεπε οἱ ἐπιμέρους χρονολογίες αὐτῶν τῶν δημοσιεύσεων (1886, 1904, 1905, 1906) νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπιμέρους termini ante quos σὲ σχέση μὲ καθέναν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς.

Ὁ Κασίνης ὅμως δὲν ἀσχολεῖται καθόλου μ' αὐτὲς τὶς ἀσφαλῶς σχολαστικὲς ἀλλὰ ἀπόλυτα ἀναγκαῖες γιὰ τέτοιου εἴδους ἔρευνες χρονολογικὲς συσχετίσεις καὶ παίρνει περίπου ὡς δεδομένο ὅτι, ὅταν ὁ Παλαμᾶς ἄρχισε νὰ

---

6. Πρβλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Οἱ συμπτώσεις στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν*. Συμποσιακά, Ἀθήνα 1965, σσ. 13-25.

7. Richard D. Altick, *The Art of Literary Research*, ὅπ. παρ. σσ. 87-88.

γράφει τὸ 1886 τὴ *Φλογέρα* — θυμίζω ὅτι ἦταν εἰκοσιεφτὰ χρονῶν — εἶχε μελετήσει σχεδὸν ὁλόκληρη τὴν ἀρχαία γραμματεία, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Μαρίνο — παράλληλα βέβαια, συμπληρώνω ἐγώ, μὲ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴ καὶ γαλλικὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰώνα! Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅμως χρησιμοποιοῦμε ὡς ἐπιχείρημα αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ προσπαθοῦμε νὰ ἀποδείξουμε.

Οἱ παραπομπὲς τοῦ Κασίνη μὲ τὶς ὁποῖες στηρίζει τὴν ἄποψή του ὅτι ὁ ποιητὴς γνώριζε τὸ ἔργο συγκεκριμένου ἀρχαίου συγγραφέα, ὅταν ἔγραφε τὴ *Φλογέρα*, περιλαμβάνουν σὲ μέγιστο ποσοστὸ πεζὰ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ, στὰ ὁποῖα ὁ ποιητὴς μνημονεύει ἁπλῶς τὸ *ὄνομα* τοῦ ἀρχαίου συγγραφέα ἢ στὰ ὁποῖα διατυπώνει ἐνθουσιώδεις συχνὰ ἀλλὰ γενικότατες κρίσεις γι' αὐτόν. Ἀρκετὲς φορὲς μάλιστα τὰ κείμενα αὐτά, στὰ ὁποῖα γίνεται γιὰ *πρώτη φορὰ* ἀπὸ τὸν ποιητὴ κάποιος λόγος γιὰ τὸν ἀρχαῖο συγγραφέα, εἶναι πολὺ μεταγενέστερα ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ χρόνο ἔκδοσης τῆς *Φλογέρας*[8].

Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ κεφαλαίου «Ἡ ἀρχαία γραμματεία» ὁ Κασίνης διατυπώνει κατὰ τρόπο ἐντελῶς ἀφηρημένο καὶ γενικὸ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι στὴ μελέτη μου «ἐκφράζονται ὑποψίες πὼς μερικὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας τὰ γνώρισε ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ γαλλικὲς μεταφράσεις καί, κατὰ συνέπεια, ἡ ὁποια ἐπίδραση ἀπὸ ἐκείνη εἶναι ἔμμεση» (Κασίνης, 164). Χρησιμοποιώντας μάλιστα διατυπώσεις τοῦ τύπου «γιὰ παράδειγμα», «π.χ.» «κτλ.» δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὑπάρχει ὁλόκληρος κατάλογος ἀρχαιοελληνικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ὑποστηρίζω ἐγὼ ὅτι δῆθεν ὁ Παλαμᾶς γνώρισε ἀπὸ γαλλικὲς μεταφράσεις. Συνεχίζοντας συμπεραίνει αὐθαίρετα καὶ πάλι ὅτι «ἡ τοποθέτηση αὐτὴ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία [μου], κατὰ πόσον ὁ Παλαμᾶς μποροῦσε νὰ προσεγγίσει ἄμεσα μερικοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, λ.χ. τοὺς προσωκρατικοὺς φιλόσοφους» (Κασίνης 164, κάνοντας καὶ πάλι δειγματοληπτικὴ χρήση ἀπὸ ὑποτιθέμενο μεγαλύτερο ἀριθμό). Ἔτσι δὲ διστάζει νὰ μὲ παρουσιάσει ὅτι ὑποστηρίζω πὼς ὁ Παλαμᾶς γνώρισε τοὺς προσωκρατικοὺς ἀπὸ μετάφραση τοῦ Sully Prudhomme. Θὰ δοῦμε ὡστόσο πιὸ κάτω ὅτι ὁ Sully Prudhomme δὲν ἔχει μεταφράσει τοὺς προσωκρατικούς — ὅπως καὶ κανένα ἄλλο ἔργο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας — καὶ συνεπῶς δὲν μποροῦσα νὰ ὑποστηρίξω στὴ μελέτη μου ὅτι ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε τὴν ἀνύπαρκτη αὐτὴ μετάφραση! Παρουσιάζοντας ὅλα αὐτὰ ὡς γραφέντα ἀπὸ μένα, νομίζει στὴ συνέχεια ὅτι δῆθεν κάνω τὸ λογικὸ ἅλμα νὰ θεωρῶ τοὺς Γάλλους παρνασσικοὺς «σὲ πλεονεκτικότερη θέση νὰ γνωρίσουν ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ ἔργα» καὶ τὸν Ἕλληνα ποιητὴ σὲ μειονεκτικότερη, ἀφοῦ τὸν θέλω νὰ καταφεύγει «στὰ

8. Κασίνης, σ. 165 σημ. 11, σ. 19, σ. 214 σημ. 190, σ. 215 σημ. 192, σ. 217 σημ. 199 κ. ἀ.

μεταφράσματά τους, γιὰ νὰ γνωρίσει τὴ φιλολογικὴ παράδοση τῆς πατρίδας του». Καὶ μάλιστα ὄχι τὸν ὁποιονδήποτε ποιητὴ ἀλλὰ τὸν Παλαμᾶ, «γιὰ τὸν ὁποῖο εἰπώθηκε [ἀπὸ τὸν Σεφέρη] πὼς πρέπει νὰ περάσουν *πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ βρεθεῖ ἕνας ἄνθρωπος ποὺ νὰ ἔχει τέτοια ἐμπειρία τῆς γλώσσας μας σὰν αὐτὸν*» (Κασίνης, 165). Καὶ ὁ Κασίνης καταλήγει πὼς ὅλα αὐτά, τὰ ὁποῖα μὲ βάζει ὁ ἴδιος νὰ ὑποστηρίζω, εἶναι «λαθεμένη ἐκτίμηση, στὴν ὁποία ὁδήγησε, ἴσως, ὁ ὑπέρμετρος ζῆλος νὰ βρεθοῦν (στὴν προκείμενη περίπτωση), ὅσο τὸ δυνατό, περισσότερες παρνασσικὲς σχέσεις τοῦ ποιητῆ» (Κασίνης, 165).

Ὡστόσο ἐγὼ πουθενὰ καὶ σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν ἔγραψα γενικὰ καὶ ἀόριστα ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲ διάβασε σὲ κάποια περίοδο τῆς ζωῆς του τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς. Οὔτε βέβαια ἀναφέρθηκα πουθενὰ «συλλήβδην» στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Πρόκλο. Τὰ εὑρήματά μου, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ καὶ ὀνομαστικὰ στοὺς *προσωκρατικούς*, στὸν *Πλάτωνα* καὶ στὸν *Βίωνα* καὶ πάντα — τὸ καὶ σπουδαιότερο — σὲ σχέση μὲ *συγκεκριμένα ποιήματα* καὶ ἑπομένως σὲ σχέση μὲ *συγκεκριμένες χρονολογίες* (1889, 1890, 1891) ἢ ἔστω μὲ συγκεκριμένη περίοδο τῆς παλαμικῆς δημιουργίας, πάντα τὴν πρώιμη καὶ νεανική. Ὁ Κασίνης, γενικεύοντας καὶ παραλείποντας πότε τοὺς χρονικοὺς περιορισμοὺς ποὺ θέτω καὶ πότε καίριες λέξεις τοῦ κειμένου μου, ὁδηγεῖται σὲ συμπεράσματα ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν προκύπτουν ἀπὸ τὸ κείμενό μου. Αὐτὰ ὅμως θὰ τὰ δοῦμε λεπτομερέστερα πιὸ κάτω.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ κάνω δύο μόνο γενικότερες παρατηρήσεις:

1) Τὴ βαρύγδουπη παραπομπὴ στὸν Σεφέρη γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ Παλαμᾶ χρησιμοποιεῖ ἀσφαλῶς ὁ Κασίνης γιὰ νὰ ὑποδηλώσει ὅτι τὴ «γλωσσικὴ ἐμπειρία», γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ὁ Σεφέρης, ἀπόκτησε ὁ Παλαμᾶς ἐντρυφώντας στὶς ἀρχαῖες πηγές. Ὡστόσο ὁ Σεφέρης μιλάει γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ Παλαμᾶ γενικά, ὅπως αὐτὴ ἀποκρυσταλλώνεται στὸ συνολικό του ἔργο, ἐνῶ ἐδῶ ζητᾶμε νὰ βροῦμε τὶς τυχὸν σχέσεις τοῦ ποιητῆ με τοὺς κλασικούς μας στὴν περίοδο 1886-1910. Ἐξάλλου εἶναι γνωστὸ πὼς ἕνας ποιητὴς καλλιεργεῖ καὶ πλουτίζει τὴ γλώσσα του ὄχι μόνο μὲ τὴ μελέτη τῶν κειμένων ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ μελέτη τῶν διαφόρων λεξικῶν. Καὶ ὅπως εἶναι ἐξίσου γνωστὸ ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε πολὺ τὸ δεύτερο αὐτὸν τρόπο. Μιὰ πρώτη ἀπόδειξη προσκομίζει ὁ ἴδιος ὁ Κασίνης, ὅταν παραθέτει ὁλόκληρο κατάλογο λέξεων ἀπὸ τὴ *Φλογέρα*, τὶς ὁποῖες ὁ Παλαμᾶς θησαυρίζει ἀπὸ τὸ *Ἠπειρωτικὸν Γλωσσάριον* τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ (Κασίνης, σ. 459). Μάλιστα τὴν ἔρευνα εἰδικὰ σὲ ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικὰ ὁ Παλαμᾶς θεωροῦσε ὄχι μόνο θεμιτὴ γιὰ τὸν ποιητὴ ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη. Τὴν προτροπὴ γιὰ μιὰ τέτοια ἔρευνα ἄλλωστε τὴν ἔκανε ἀκόμα καὶ τίτλο ἄρθρου του: *Ἐρευνᾶτε τὰ λεξικά!* (Ἅπαντα, 15, 192-195).

2) Ἡ ὑπόθεση καὶ μόνο τοῦ Κασίνη ὅτι προσπάθειά μου ἦταν νὰ «βρεθοῦν ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερες παρνασσικὲς σχέσεις τοῦ ποιητῆ» δείχνει ἀπὸ τὴ

μιὰ μεριὰ ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ διακατέχεται ἀπὸ τὴν πεποίθηση — ἐντελῶς ξεπερασμένη ἀπὸ τὴ Συγκριτικὴ Φιλολογία σήμερα — ὅτι ἡ σύγκριση εἶναι αὐτοσκοπός, μὲ τὴν ἔννοια δηλ. ὅτι ὅσο περισσότερες σχέσεις ἀναλογίας, συγγένειας ἢ ὀφειλῆς ἐντοπίσουμε τόσο καλύτερα ἐκπληρώνουμε τὸ σκοπό μας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι δὲ διάβασε ὅσο ἔπρεπε προσεκτικὰ τὶς «περιεκτικές», ὅπως ἔχουν χαρακτηριστεῖ[9], σελίδες τοῦ ἐπιλόγου τῆς μελέτης μου. Ἐκεῖ ἔχω ὑποστηρίξει μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια, πιστεύω, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετὴ νηφαλιότητα, ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἐνδιαφέρει σὲ μιὰ μελέτη συγκριτικῆς φιλολογίας δὲν εἶναι τόσο, «ἡ ἐπισήμανσις τῆς ἐπιδράσεως (...) ὅσον ἡ ἐξακρίβωσις, ἐὰν ἡ ἐπίδρασις αὕτη ὑπῆρξε καὶ μέχρι ποίου βαθμοῦ εὐεργετικὴ διὰ τὴν ὅλην δημιουργίαν του [τοῦ λογοτέχνη], ἐὰν δηλαδὴ ἀφομοιωθεῖσα ἐγονιμοποίησε τὴν δημιουργικήν του φαντασίαν, χωρὶς καὶ νὰ ἀλλοιώσῃ τὸ προσωπικόν του ὕφος. Ἡ συγκριτικὴ φιλολογικὴ ἔρευνα δὲν ἀρκεῖται πλέον εἰς τὴν μηχανικὴν ἀνίχνευσιν τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιδράσεων ἑνὸς λογοτέχνου, ἀλλὰ ἀδυνατοῦσα νὰ ἀγνοήσῃ τὴν παντοχοῦ σχεδὸν παροῦσαν ψυχολογίαν ἢ καὶ τὴν κοινωνιολογίαν ἀναγκάζεται νὰ προχωρήσῃ εἰς βάθος καὶ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸ φαινόμενον τῶν ἐπιδράσεων δίδουσα τοιουτοτρόπως ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα: Διατί ὁ τάδε λογοτέχνης ἀπεδείχθη εὐαίσθητος καὶ πρόσφορος δέκτης αὐτῶν ἢ ἐκείνων τῶν ἐπιδράσεων καὶ ὄχι ἄλλων ἢ διατί ἐκ τῶν πολυπληθεστέρων ἀσφαλῶς ἀναγνωσμάτων του ἐχρησιμοποίησεν ὡς φιλολογικὰς πηγὰς τοῦ ἔργου του μόνον ὡρισμένα ἐξ αὐτῶν; (...) Διατί ὁ Παλαμᾶς ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Παρνασσισμοῦ; Ποῖον ρόλον ἔπαιξεν ἡ ἐπίδρασις αὐτὴ εἰς τὴν ὅλην δημιουργίαν του; Ὡς ἀπάντησιν εἰς τὰ δύο τελευταῖα ἐρωτήματα εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι (...) Μεταξὺ αὐτῶν ὁ Παλαμᾶς εἶχε καὶ προσωπικοὺς λόγους διὰ νὰ στραφῇ πρὸς τὸν Παρνασσισμὸν (...) Ἰδοὺ οἱ λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους ἐξ ὅλων τῶν παρνασσικῶν ποιητῶν ἐμφανεστέρα εἰς τὸ παλαμικὸν ἔργον εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Leconte de Lisle καὶ τοῦ Sully Prudhomme...» (Πολίτου, 473-474).

Ἀναγκάστηκα νὰ παραθέσω τὸ μεγάλο αὐτὸ ἀπόσπασμα, γιὰ νὰ δείξω πὼς στόχος μου, συγκρίνοντας τὸν Παλαμᾶ μὲ τὸν Παρνασσισμό, δὲν ἦταν νὰ βρῶ «ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερες παρνασσικὲς σχέσεις τοῦ ποιητῆ» ἀλλά, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ διαπίστωνα ὅτι οἱ σχέσεις αὐτὲς δὲν ἦταν σποραδικὲς ἢ τυχαῖες — καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἀρκοῦσε ἡ παράθεση καὶ τῶν μισῶν μόνο ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ εἶχα ἐπισημάνει — νὰ ἑρμηνεύσω τὶς σχέσεις αὐτές. Μιὰ πρόσθετη ἀπόδειξη τοῦ πραγματικοῦ μου αὐτοῦ στόχου εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ ἀφορμὴ τὴ μελέτη τοῦ Κασίνη ἀναγκάζομαι νὰ παραθέσω καὶ ἄλλες παρνασσικὲς πηγὲς στὴ *Φλογέρα*, ἀνάμεσα σὲ πολὺ περισσότερες ἀπὸ τὸ ὅλο παλαμικὸ ἔργο, τὶς

---

9. Ι. Α. Παπίγκη, «Ἑλένης Πολίτου-Μαρμαρινοῦ, *Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς καὶ ὁ γαλλικὸς Παρνασσισμός*», [βιβλιοκρισία], περ. *Ἑλληνικά*, 31 (1979), σ. 265.

ὁποῖες εἶχα συνειδητὰ παραλείψει στὴ μελέτη μου, ἁπλούστατα γιατὶ ἡ παράθεσή τους δὲ θὰ ἐξυπηρετοῦσε περισσότερο τὸ σκοπό μου. Αὐτὸς εἶχε πιὰ ἐπιτευχθεῖ.

2.1. Πῶς παρακινήθηκε ὁ Παλαμᾶς νὰ γνωρίσει βαθύτερα τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς

Στὴν εἰσαγωγὴ (σσ. 165-167) τοῦ ἴδιου αὐτοῦ κεφαλαίου ὁ Κασίνης δὲ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψή μου ὅτι ὁ Παλαμᾶς παρακινήθηκε νὰ *«μελετήσει»* τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ γενικὰ νὰ μυηθεῖ στὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας μετὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου τοῦ Leconte de Lisle. Ὑπενθυμίζω ὅτι αὐτὸ ἔγινε τὸ 1882, ὅταν ὁ Παλαμᾶς ἦταν 23 ἐτῶν (Πολίτου, σσ. 112-113). Ὁ Κασίνης πιστεύει ὅτι τὸ «συναπάντημα [τοῦ Παλαμᾶ] μὲ τὸ ἑλληνοκεντρικὸ ἔργο τοῦ Leconte de Lisle δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀφετηρία, ἀλλ' ἁπλὴ ἐνίσχυση στὴν πορεία του πρὸς τὶς ἀρχαῖες πηγές, ποὺ ἀπαραίτητα ἄρχισε πρὶν ἀπὸ τὸ 1882». Οἱ λόγοι ποὺ προβάλλει γιὰ νὰ στηρίξει αὐτὸ τὸ «ἀπαραίτητα» εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

1) Τὸ γεγονὸς ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1882 ὁ Παλαμᾶς εἶχε ἤδη διαβάσει μερικὰ βιβλία ποὺ «μποροῦσαν νὰ τοῦ κεντρίσουν τὴν ἐπιθυμία νὰ γνωρίσει ἔργα τῶν ἀρχαίων λογοτεχνῶν». Τὰ βιβλία αὐτά, κατὰ τὸν Κασίνη πάντα, εἶναι:

α) Λ. Μελᾶ, *Ὁ Γεροστάθης*, ποὺ ὁ Παλαμᾶς, σύμφωνα μὲ δική του ὁμολογία, διάβασε ὅταν ἦταν ἑφτὰ χρονῶν: «Ἑφτὰ χρονῶν παιδάκι, συντριμμέν' ἡ βάρκα μου(...) Ἐγὼ πῆρα καὶ κράτησα κ' ἔφερα μαζί μου στὸν ἄλλο τόπο ἕνα βιβλίο. Τὸ *Γεροστάθη*» (Ἅπαντα, 10, 466).

β) Κ. Κοντογόνη, *Ἐπιτομὴ Ἑλληνικῆς Μυθολογίας*. Ὁ Παλαμᾶς σχολιάζοντας στὰ *Χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου* τὸ πρῶτο του ποίημα ποὺ ἔγραψε σὲ ἡλικία ἐννέα ἐτῶν καὶ στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν οἱ στίχοι *ἦτον ὡραιοτάτη / ὡς ἡ νύμφη Εὐρυδίκη* γράφει τὰ ἑξῆς: «Θυμοῦμαι πὼς ἐκεῖνο τὸν καιρὸ [σὲ ἡλικία ἐννέα ἐτῶν] ξεφύλλιζα καὶ διάβαζα μὲ πολλὴν ὄρεξη, γιατὶ δὲν ἦταν βιβλίο σχολικὸ καὶ δὲ μοῦ ἐδέσμευε καμιὰν ἐλευθερία, τὴν *Ἐπιτομὴ Ἑλληνικῆς Μυθολογίας*. Συγγραφὴ τοῦ Κ. Κοντογόνη(...) Βιβλίο τοῦ 1847. Ὁ *Γεροστάθης* μου μοῦ ἦταν ἄχρηστος πιά. Ἀναζητοῦσα πλατύτερους καὶ ζωοποιητικότερους ὁρίζοντες, καὶ οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ στὸν Ὄλυμπο κ' ἕνας Ὀρφέας μὲ τὴ λύρα του στὸν Ἅδη κι ἕνας ἀπόλογος πλατωνικὸς σὰν ἐκεῖνον τοῦ Ἔρωτος καὶ τῆς Ψυχῆς, εὔκολα καὶ ἀνεπίστροφα τὶς εἶχε παραμερίσει τὶς ἠθικοπλαστικὲς διδαχὲς τοῦ *Γεροστάθη*» (Ἅπαντα, 4, 332-335).

γ) Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι*: «Πέρασα τὰ ἐφηβικά μου χρόνια μέσα σὲ ἄλλα, καὶ ἀνάμεσα ἀπὸ δύο βιβλία: Ὦ *Παράλληλοι* τοῦ Πλουτάρχου, καλοδεμένε τόμε, καὶ ὦ Ἁγία Γραφή...» (Ἅπαντα, 12, 503).

Στηριζόμενος στὶς παραπάνω παλαμικὲς μαρτυρίες ὁ Κασίνης καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς «τὰ ἀγαπημένα αὐτὰ βιβλία τῶν παιδικῶν καὶ ἐφηβικῶν

χρόνων, μαζὶ μὲ τὶς συγκινημένες ἐπαφές [ἀπὸ τὸ σχολεῖο] μὲ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸ Σοφοκλῆ ἦταν δυνατὰ κίνητρα (γιὰ ἄνθρωπο μὲ τὶς προδιαθέσεις τοῦ Παλαμᾶ) γιὰ εὐρύτερη γνωριμία τοῦ ἀρχαίου κόσμου» (Κασίνης, σ. 167).

2) Ὁ δεύτερος λόγος ποὺ προβάλλει ὁ Κασίνης γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψή του ὅτι ἡ πορεία τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὶς ἀρχαῖες πηγὲς ἄρχισε «ἀπαραίτητα» πρὶν ἀπὸ τὸ 1882 εἶναι ἡ ἀπερίφραστη ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ πὼς «κάτω ἀπὸ τὴν φωτολαμπῆ(...) οκέπην [τοῦ σχολείου] ἐμυήθην *κατὰ πρῶτον* [ὑπογραμμίζω ἐγὼ] καὶ πόσον ἀπροσδοκήτως εἰς ὅ,τι παλλόμενον ἀπὸ ζωὴν κατέχει κτῆμα ἐς ἀεὶ ἡ Ἑλληνικὴ ὡραιότης» (Ἅπαντα, 4, 481).

Καὶ πρῶτα νομίζω ὅτι τὰ τρία αὐτὰ βιβλία-κίνητρα ἀποτελοῦν σαθρὸ ἔρεισμα, γιὰ νὰ στηριχτεῖ ὁ συλλογισμὸς ὅτι ὅποιος, ἀκόμα καὶ μὲ τὶς «προδιαθέσεις» τοῦ Παλαμᾶ, τὰ διάβασε, διάβασε δηλαδὴ ἑφτὰ χρονῶν τὸ *Γεροστάθη*, χάρηκε ἐννιὰ χρονῶν τὴν Ἑλληνικὴ Μυθολογία ἀπὸ μιὰ ἐπιτομὴ καὶ πέρασε τὰ ἐφηβικά του χρόνια, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ μὲ τοὺς *Παράλληλους* τοῦ Πλούταρχου, στράφηκε *ἀπαραίτητα* πρὶν ἀπὸ τὰ 23 του χρόνια πρὸς ὅλες περίπου τὶς ἀρχαῖες πηγές, καὶ μάλιστα σὲ ὅσες δὲ διδάσκονταν στὸ σχολεῖο (π.χ. τὰ Ὀρφικά, τοὺς Προσωκρατικούς, τὸν Βίωνα, τὸν Ἀπολλόδωρο, τὸν Μαρίνο). Στὸ κάτω-κάτω ὁ Κασίνης μᾶς λέει τί «θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει γίνει». Δὲ μᾶς φέρνει ὅμως καμιὰν ἀπόδειξη ὅτι αὐτὸ πράγματι ἔγινε.

Καὶ τώρα γιὰ τὸ σχολεῖο. Πρέπει ἐξαρχῆς νὰ τονίσω ὅτι δὲν ἀμφισβητῶ καθόλου τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Παλαμᾶς, ὅπως ὁ καθένας μας, «μυήθηκε *κατὰ πρῶτον* (τὸ λέει σαφῶς ὁ ἴδιος καὶ παρακαλῶ νὰ συγκρατήσουμε τὴν ἀκριβὴ διατύπωσή του) εἰς ὅ,τι παλλόμενον ἀπὸ ζωὴν κατέχει κτῆμα ἐς ἀεὶ ἡ Ἑλληνικὴ ὡραιότης» στὸ σχολεῖο — καὶ μάλιστα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὡστόσο δὲν ἔχουμε καμιὰ μαρτυρία οὔτε κἂν νύξη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ ἢ ἀπόδειξη ἄλλη ἀπὸ τὸν Κασίνη ὅτι ὁ ποιητής μας εἶχε ἐγκύψει *βαθύτερα* (καὶ παρακαλῶ καὶ πάλι νὰ συγκρατήσουμε αὐτὸ τὸ «βαθύτερα») στὰ ἴδια ἔστω τὰ σχολικὰ κείμενα ἢ ὅτι εἶχε — πολὺ λιγότερο — ἐπεκτείνει τὸ διάβασμά του καὶ σὲ ἄλλα. Ἀντίθετα ἔχουμε τρεῖς τουλάχιστον ρητὲς παλαμικὲς μαρτυρίες ὅτι τὰ σχολικὰ βιβλία, ἢ ἔστω ὁ τρόπος ποὺ τὰ δίδασκαν, δὲν τοῦ ἄνοιγαν καὶ πολὺ τὴν ὄρεξη γιὰ περισσότερο διάβασμα (Ἅπαντα, 4, 334, 436, 479-480). Μάλιστα σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτές, καὶ ὁ Κασίνης ποὺ ἔχει διαβάσει καλὰ τὸ παλαμικὸ ἔργο εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ γνωρίζει, ἔστω κι ἂν θέλει νὰ ἀγνοεῖ τὸ σχετικὸ σημεῖο τῆς μελέτης μου ὅπου τὸ μνημονεύω, ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς μιλώντας γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ φιλολογικοῦ του ὁρίζοντα τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν φοιτητὴς (1876-1878, σὲ ἡλικία δηλαδὴ 17-19 ἐτῶν), παραδέχεται τὰ ἑξῆς: «Σολωμὸ τότε μήτε καὶ ὑποψιαζόμουν ποῦ εἶναι τὸ μεγαλεῖο του. *Ὅσο γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς, ἡ ἐνθύμηση τοῦ δασκάλου μοῦ ἦταν πολὺ νωπὴ ὥστε νὰ μοῦ ξυπνήσῃ πόθος νὰ τοὺς γνωρίσω βαθύτερα*» (Ἅπαντα, 4, 436) — ἀπὸ ὅσο, ὑποθέτω, τοὺς εἶχε γνωρίσει «κατὰ πρῶτον» στὸ σχολεῖο.

Ὁ πόθος ὅμως αὐτὸς γιὰ βαθύτερη γνωριμία, ὅπως ἀποκαλύπτει ὁ Παλαμᾶς σὲ ἄρθρο μόλις τοῦ 1887 γραμμένο γιὰ τὸν Leconte de Lisle, κυριεύει ὄχι τὸν ὁποιονδήποτε Ἕλληνα, ἀλλὰ «τὸν Ἕλληνα ποιητὴ τοῦ μέλλοντος» — χαρακτηρισμὸς ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ πλησιέστερα στὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ — ὅταν διαβάσει τὸ ἔργο τοῦ Γάλλου ποιητῆ: «[Ὁ Leconte de Lisle] παρέχει εἰς τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην τὴν τελειοτάτην, μετὰ τὰ κλασσικὰ ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἀπόλαυσιν τοῦ κάλλους τῆς ἀρχαίας λατρείας(...). Ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης θὰ ὀφείλῃ εἰς αὐτὸν *νέαν ἀποκάλυψιν* τῆς Ἀρχαιότητος» — μετὰ τὴν *πρώτη μύηση* ποὺ δέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὅτι ἔγινε στὸ σχολεῖο. Καὶ συνεχίζει μὲ ἀνυπόκριτο θαυμασμὸ καὶ ἐνθουσιασμό: «Ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης διατρέχων τὰ *Ἀρχαϊκὰ ποιήματα* [τὴ συλλογὴ δηλαδὴ τοῦ Leconte de Lisle *Poèmes Antiques*] ἐν οἷς τὸ ἄσμα, οὐχὶ σπανίως, διαιρεῖται εἰς στροφάς, ἀντιστροφὰς καὶ ἐπῳδούς, ὀλιγώτερον καταλαμβάνεται ὑπὸ τῆς σκέψεως νὰ μεταφέρῃ τὸ ποίημα εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς γλῶσσαν *ἢ ὅσον κατέχεται ὑπὸ τῆς φροντίδος νὰ ἀνεύρῃ τὰς πηγὰς αὐτοῦ εἰς ἀντιστοίχους ἐννοίας καὶ λέξεις, ἀναδιφῶν σελίδας ἐκ τῆς Λυρικῆς Ἀνθολογίας, ἐκ τοῦ Πινδάρου, τοῦ Θεοκρίτου ἢ τοῦ Καλλιμάχου*». Στὴ συνέχεια ὁ Παλαμᾶς ὑπογραμμίζει τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἑλληνοκεντρικὴ καὶ ἑλληνοτραφὴς ποίηση τοῦ Leconte de Lisle εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἕλληνα ποιητὴ τοῦ μέλλοντος: «*Ὁ Λεκὸντ Δελίλ πρόκειται κάλλιστος χειραγωγὸς εἰς τὸν Ἕλληνα ποιητὴν τοῦ μέλλοντος ὅπως διαδράμῃ τοὺς τρίβους τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος*(...) Εἰς τὸν ποιητήν μου, ἅμα πατῶντα τὸ Ἀττικὸν ἔδαφος [μόλις δηλ. φτάσει ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, ὅπως ὁ ἴδιος] δύο βίοι πρόκεινται· ὁ βίος ἐν μέσῳ τῆς τύρβης, τῆς σπουδῆς καὶ τοῦ ὄχλου τῶν νεωτέρων Ἀθηνῶν, καὶ ὁ βίος ἐν τῇ ἱερᾷ γαλήνῃ καὶ σεπτῇ συντροφίᾳ τῆς ἀρχαιότητος, ἐν τῇ ὑψηλῇ μελαγχολίᾳ τῇ ἐκ τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν ἀναμνήσεων αὐτῆς(...) Καὶ *ἐφαντάσθην τὸν Ἕλληνα ἐκεῖνον ποιητὴν* ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως(..) ἀναπέμποντα τὸ ἄσμά του(...) καὶ *ἐν τῷ ἄσματι αὐτοῦ περιφανῆ διδάσκαλον πρὸς τοῖς ἄλλοις ἔχοντα τὸν ψάλτην τῶν Ἀρχαϊκῶν, Βαρβαρικῶν καὶ Τραγικῶν Ποιημάτων*» (Ἅπαντα, 15, 61, 62, 63-64).

Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς πρωτοδιάβασε τὸ ἔργο τοῦ Leconte de Lisle τὸ 1882, σὲ ἡλικία δηλ. 23 χρονῶν, καὶ — σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω — τὸ ἑλληνοκεντρικὸ αὐτὸ ἔργο θὰ ἦταν ἀσφαλῶς πρόκληση καὶ κέντρισμα «γιὰ τὸν Ἕλληνα ποιητὴ τοῦ μέλλοντος» ὄχι τόσο γιὰ νὰ τὸ μιμηθεῖ ἢ νὰ τὸ μεταφράσει, ὅσο γιὰ νὰ καταφύγει στὶς ἴδιες ἀρχαῖες πηγές. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι ὁ Παλαμᾶς, μὲ «κάλλιστο χειρχγωγὸ τὸν ποιητὴ καὶ σοφὸ μεταφραστὴ Leconte de Lisle (θυμίζω ἐδῶ πρόχειρα ὅτι ἔχει μεταφράσει Ὅμηρο, Ἡσίοδο, Ἀνακρέοντα, τοὺς τραγικούς, Βίωνα, Θεόκριτο, Μόσχο κ.ἄ.) «διέδραμε», μετὰ τὸ 1882, «τοὺς τρίβους τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος», μελετώντας τὶς ἀρχαῖες πηγὲς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκτήσει, μὲ τὴν πάροδο χρόνου ἱκανοῦ, θαυμαστὴ ἀρχαιογνωσία. Πρῶτος καρπὸς τῆς ἀρχαιογνωσίας αὐτῆς εἶναι ὁ ἑλληνοπρεπὴς

Ὕμνος εἰς τὴν Ἀθηνᾶν τοῦ 1889. Ἀντίθετα στὰ *Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου*, συλλογὴ ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ ποιήματα τῆς περιόδου 1878-1885, δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνα ποίημα μὲ θέμα ἢ περιεχόμενο ἀρχαιοελληνικό. Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ θὰ παρέμενεν ἀσφαλῶς δυσερμήνευτο ἂν δεχόμασταν, μαζὶ μὲ τὸν Κασίνη, ὅτι ἡ πορεία τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὶς ἀρχαῖες πηγὲς «ἄρχισε ἀπαραίτητα πρὶν ἀπὸ τὸ 1882».

3. Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία

Ἂς παρακολουθήσουμε ὅμως πιὸ συστηματικὰ τοὺς συσχετισμοὺς τοῦ Κασίνη στίχων τῆς *Φλογέρας* μὲ συγκεκριμένα χωρία συγκεκριμένων ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.

3.1. Ὁ Ὅμηρος

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Παλαμᾶς γνώρισε τὸν Ὅμηρο στὰ σχολικά του χρόνια. Θὰ ἤθελα ὡστόσο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ παρατηρήσω ὅτι ὁ Leconte de Lisle εἶχε μεταφράσει στὰ γαλλικὰ τόσο τὴν *Ἰλιάδα* ὅσο καὶ τὴν *Ὀδύσσεια* (Πολίτου, σ. 74). Εἴμαστε λοιπὸν ἀναγκασμένοι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς γνώριζε τὶς μεταφράσεις αὐτὲς — ὅπως καὶ τὶς λοιπὲς μεταφράσεις τοῦ κορυφαίου παρνασσικοῦ — τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1887, ἀφοῦ στὸ ἄρθρο τῆς χρονιᾶς αὐτῆς ποὺ μνημόνευσα καὶ πιὸ πάνω τὸν ἀποκαλεῖ καὶ «σοφὸ μεταφραστὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων κλασσικῶν» (Ἅπαντα, 15, 57).

Γιὰ ἕνα εἰδικὸ σημεῖο τῆς *Φλογέρας* νομίζω ὅτι εἶναι χρήσιμες οἱ ἑξῆς παρατηρήσεις: Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Β' Λόγου, ὅπου ὁ Παλαμᾶς περιγράφει τὴν ἀκαταμάχητη γοητεία ποὺ ἀσκοῦσε ἡ Αὐγούστα Θεοφανὼ

> *Βέργα κρατᾶ, λιγνόβεργα, καὶ στὴν κορφὴ τῆς βέργας*
> *ἀσάλευτος ὁ τρίφυλλος λωτός, μαλαματένιος.*
> *Καὶ εἶν' ὁ λωτὸς ποὺ δὲν τὸν τρῶς, τὸ στριγλοβότανο εἶναι*
> *ποὺ μὲ τὸ θώρι σὲ χαλᾶ, μὲ τ' ἄγγισμα σὲ λιώνει,*
> (.....)
> *Καὶ μὲ τὴ βέργα κυβερνᾶ καὶ δένει πολεμάρχους,*
> *τοὺς λογισμοὺς καὶ τὶς καρδιές, τὶς χῶρες καὶ τοὺς κόσμους*
> (Ἅπαντα, 5, 41)

συσχετίζει ὁ Κασίνης μὲ τοὺς ὁμηρικοὺς στίχους, στοὺς ὁποίους περιγράφονται τὰ μαγικὰ ραβδιὰ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Κίρκης, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι «εἶναι ἀδύνατο ὁ Παλαμᾶς γράφοντας τοὺς δικούς του στίχους νὰ μὴ θυμήθηκε τὰ μαγικὰ ὁμηρικὰ ραβδιὰ» (Κασίνης, σ. 178). Πιὸ σημαντικὸ θεωρεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι «τὸ κλίμα, μέσα στὸ ὁποῖο κινεῖ τὴ Θεοφανὼ ὁ Παλαμᾶς, εἶναι δυνατὰ πο-

τισμένο ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς Κίρκης, στὸ κ τῆς *Ὀδύσσειας*». Συμπληρώνει μάλιστα σὲ παραπομπὴ ὅτι τὴν Κίρκη θεωρεῖ ὁ Παλαμᾶς «ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ ὁμηρικοῦ συμβολισμοῦ, ποὺ συγκινοῦν *πρὸ παντὸς δι' ὅσων βαθέως ὑπονοοῦν*» (Κασίνης, σ. 178 καὶ Ἅπαντα, 2, 209). Ἐδῶ ἀκριβῶς νομίζω ὅτι εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμο νὰ παρατεθεῖ ἡ ἄποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Louis Ménard, σοφὸς Γάλλος ἑλληνιστὴς καὶ ἀναγνωρισμένος δάσκαλος τῶν παρνασσικῶν στὴ σπουδὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, συγχρόνως ὅμως καὶ ποιητής, κυρίως μὲ τὸ ἔργο του *Du polythéisme hellénique* — γιὰ τὸ ὁποῖο συχνὰ θὰ γίνεται στὰ ἑπόμενα λόγος — «ἀνακαλύπτει πνευματώδεις ἀλληγορίες στὴ μυθολογία τῶν ποιητῶν καὶ ξέρει νὰ μεταμορφώνει ἀκόμα καὶ τοὺς πιὸ παράλογους μύθους σὲ σοβαρὲς παραβολὲς μὲ βαθὺ νόημα καὶ ὑψηλὸ ἠθικὸ περιεχόμενο»[10]. Ἡ κύρια λοιπὸν συμβολὴ τοῦ Ménard στὴν ἀρχαιογνωσία καὶ κυρίως στὴ γνώση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι «μὲ πολλὴ προσοχὴ καὶ λεπτότητα ἔσυρε τὸν πέπλο τῶν συμβόλων τοῦ ἑλληνισμοῦ»[11]. Ἔχει ὁ Ménard εἰδικὰ ἐπισημάνει τὸ βαθύτερο συμβολισμὸ τῆς Κίρκης, στὴν ὁποία μάλιστα ἔχει ἀφιερώσει καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ ὡραιότερα καὶ γνωστότερα σονέτα του[12]. Ὁ Παλαμᾶς τώρα γνώριζε τὸν Ménard, θαύμαζε τὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου συγγραφέα καὶ τοῦ «θρησκειακοῦ ποιητῆ», εἶχε διαπιστώσει ὅτι «ἡ ἑλληνολάτρα ποίηση τοῦ Leconte de Lisle δὲν εἶναι παρὰ ἐφαρμογὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ménard» καὶ εἶχε ἐκφράσει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ «Ἕλληνες τοῦ χρωστοῦμε ἕν' ἄγαλμα». Τὸ βασικὸ ἐξάλλου ἔργο τοῦ Ménard *Du Polythéisme hellénique* ὁ Παλαμᾶς τὸ ἀναφέρει σὲ κείμενο τοῦ 1909, μὲ τρόπο ὅμως ποὺ δείχνει ὅτι τὸ γνώριζε καλὰ (Πολίτου, σσ. 110-112). Τὸ σονέτο τέλος τοῦ Ménard *Circé*, ποὺ μνημονεύσαμε πιὸ πάνω, ἔχει χρησιμοποιήσει ὡς πηγὴ ὁ Παλαμᾶς σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς *Φλογέρας*, στὸ ὁποῖο περιγράφει τὴν ἤρεμη ἀλλὰ καὶ ἀκαταμάχητη γοητεία τῆς Παναγίας (Πολίτου, σσ. 449-450). Ὅλα τὰ παραπάνω μᾶς ἐπιτρέπουν, νομίζω, νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι καὶ οἱ στίχοι γιὰ τὴ Θεοφανώ, ποὺ ὁ Κασίνης συσχετίζει μὲ τοὺς ὁμηρικοὺς στίχους γιὰ τὴν Κίρκη, δὲ γράφτηκαν χωρὶς ὁ Παλαμᾶς νὰ «θυμηθεῖ», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴν ὁρολογία τοῦ Κασίνη, καὶ τοὺς στίχους τοῦ Ménard γιὰ τὴν Κίρκη.

3.2. Οἱ ὁμηρικοὶ ὕμνοι

Τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Κασίνης γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Παλαμᾶς στὴ σύνθεση τῆς *Φλογέρας* χρησιμοποίησε τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

---

10. Philippe Berthelot, *Louis Ménard et son oeuvre*, Félix Juven éditeur, Paris [χ. χρ. ἔκδ.], σ. 2.

11. Philippe Berthelot, *Louis Ménard et son oeuvre*, ὅπ. παρ. σ. 34.

12. Philippe Berthelot, *Louis Ménard et son oeuvre*, ὅπ. παρ. σ. 100.

1) Ἐπειδὴ ἡ σημαντικότερη φωνὴ τῆς Μούσας τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ὑμνητική, ὁ ποιητής μας «δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ γνωρίσει καὶ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὸ σχετικὸ ὑλικὸ τῆς ἀρχαίας γραμματείας, κυρίως μάλιστα τοὺς λεγόμενους ὁμηρικοὺς ὕμνους» (Κασίνης, σ. 193). Τὸ ἐρώτημα ὅμως εἶναι: Τοὺς γνώρισε πράγματι καὶ μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὸ 1882 ἢ τὸ 1886; Γιατὶ ἡ μόνη σίγουρη σχετικὴ μαρτυρία εἶναι τοῦ... 1934, ὅταν δηλαδὴ συνθέτει τὸν *Ὁμηρικὸ ὕμνο* μὲ motto ἀπὸ τὸν ὕμνο *Εἰς Δήμητρα* (Ἅπαντα, 11, 115-121).

2) Ἐπειδὴ ὁ Παλαμᾶς μετέφρασε τὸ *Δελφικὸ ὕμνο* [ἡ μετάφραση εἶναι τοῦ 1894] «συνακόλουθα, γιὰ νὰ πλουτίσει τὴν ποίησή του καὶ στὸ θέμα αὐτό, ἀνέτρεξε στοὺς σχετικοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους» (Κασίνης, σ. 194).

Κατὰ τὴν γνώμη μου ὅμως αὐτὸ τὸ «συνακόλουθα» δὲν εἶναι καὶ τόσο αὐτονόητο. Δὲ θεωρῶ δηλαδὴ ἀπαραίτητο νὰ ἀνέτρεξε ὁ Παλαμᾶς στοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους, ἐπειδὴ μετέφρασε τὸ *Δελφικὸ ὕμνο*. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ 1893 ἀνακαλύφτηκε ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ στὸ Θησαυρὸ τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφοὺς τὸ κείμενο δύο ὕμνων στὸν Ἀπόλλωνα, ἡ σύνθεση τῶν ὁποίων τοποθετήθηκε στὸ 2ο π.Χ. αἰ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ προκάλεσε αἴσθηση στοὺς ἀρχαιολογικοὺς καὶ φιλολογικοὺς κύκλους τῆς ἐποχῆς, κυρίως γιατὶ οἱ ὕμνοι συνοδεύονταν ἀπὸ γραπτὰ μουσικὰ σημεῖα, πολύτιμα ἀσφαλῶς, ἀφοῦ ὑπάρχουν τόσο σπάνια δείγματα ἀρχαίας μουσικῆς. Τὸ γεγονὸς λοιπὸν ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν ἔμεινε ἀσυγκίνητος ἀπὸ τὴ σπουδαία αὐτὴ ἀνακάλυψη καὶ μετέφρασε τὸ *Δελφικὸ ὕμνο* δὲ σημαίνει ὅτι κατανάγκη καὶ «συνακόλουθα», μετὰ τὴ μετάφραση, ἀνέτρεξε καὶ στοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους.

3) Ἐπειδὴ ὁ Παλαμᾶς εἶχε ἤδη χρησιμοποιήσει στὸν *Ὕμνο εἰς τὴν Ἀθηνᾶν* (1889) «τὴ λογοτεχνικὴ καὶ μυθολογικὴ παράδοση γύρω ἀπὸ τὴ θεὰ τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀρετῆς», ὅπως ὅμως θὰ δείξει ὁ Κασίνης σὲ μελλοντική του μελέτη (Κασίνης, σ. 193). Δὲν ἀρνοῦμαι βέβαια ὅτι ὁ Παλαμᾶς γιὰ πρώτη φορὰ στὸν *Ὕμνο εἰς τὴν Ἀθηνᾶν* ἐκμεταλλεύεται τὴ λογοτεχνικὴ καὶ μυθολογικὴ παράδοση τὴ σχετικὴ μὲ τὴ θεὰ τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀρετῆς. Ἡ ἁπλὴ σκέψη ποὺ κάνω εἶναι ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς παράδοσης αὐτῆς μποροῦσε νὰ τὰ ἀντλήσει ἀπὸ διάφορες ἄλλες πηγὲς καὶ ὄχι ἀπαραίτητα ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀρχαῖες πηγές. Ἔτσι ἔχω ἤδη δείξει ὅτι α) Σίγουρη πηγὴ γιὰ τὴ σύνθεση ὁρισμένων τουλάχιστον σημείων τοῦ *Ὕμνου εἰς τὴν Ἀθηνᾶν* καὶ συγκεκριμένα ἐκείνων ποὺ ἀναφέρονται στὴ συμμετοχὴ τῆς Ἀθηνᾶς στὴ Γιγαντομαχία εἶναι τὸ μεγάλο ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *Khîron*, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνει καὶ πιὸ κάτω εἰδικὸς λόγος (Πολίτου, σσ. 391-394) καὶ β) Ἡ γενικὴ παλαμικὴ ἀρχαιογνωσία ποὺ πρωτοεμφανίζεται τόσο ἐντυπωσιακὰ στὸν *Ὕμνο εἰς τὴν Ἀθηνᾶν* καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπερβαίνει τὰ παρνασσικὰ πρότυπα, ἑρμηνεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἱκανοποιητικὰ μόνο μέσω τῆς μαθητείας τοῦ Παλαμᾶ στὸν Παρνασσισμὸ (Πολίτου, σσ. 115-116).

Τὰ χωρία τῆς *Φλογέρας* ποὺ συνδέονται ἀπὸ τὸν Κασίνη μὲ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους εἶναι:

1) Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ *Τραγούδι τοῦ Παρνασσοῦ*, στὸν Ε' Λόγο, ὅπου γίνονται ἀναφορὲς στὸν Ἀπόλλωνα, στὶς Μοῦσες, στὸ φόνο τοῦ Πύθωνα, στὴν ἵδρυση τοῦ ναοῦ τῶν Δελφῶν κλπ. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ὁ Κασίνης συσχετίζει μὲ τὸ δεύτερο ὁμηρικὸ ὕμνο *Εἰς Ἀπόλλωνα*, σπεύδοντας ὅμως νὰ δεχτεῖ ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁ ποιητής μας «θὰ μποροῦσε νὰ τὰ συλλέξει καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς», μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Νόννος (Κασίνης, σσ. 194-195). Ἀφοῦ παρακαλέσω νὰ συγκρατήσουμε τὸ ὄνομα τοῦ Νόννου, θὰ προσθέσω συμπληρωματικὰ ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὁ Παλαμᾶς θὰ μποροῦσε νὰ τὰ συλλέξει καὶ ἀπὸ μιὰ ὁποιαδήποτε Μυθολογία ἢ ἐγκυκλοπαίδεια, ὅπως ἀναμφίβολα καὶ ἀπὸ ποιήματα τῶν παρνασσικῶν καὶ μάλιστα τοῦ Leconte de Lisle καὶ τοῦ Théodore de Banville — ἂν βέβαια ἀγνοήσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ στὸ *Δελφικὸ ὕμνο*.

2) Τοὺς παλαμικοὺς στίχους

> *Ἐγὼ εἶμ' ἡ πλάση ἡ δίκορφη ποὺ δείχνομαι μακριάθε*
> *μὲ καισαρίκι κάτασπρο*
>
> (Ἅπαντα, 5, 78)

ὁ Κασίνης συσχετίζει μὲ τὸν ὁμηρικὸ ὕμνο II *Εἰς Ἀπόλλωνα*, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς τοῦ Παρνασσοῦ «βρίσκεται καὶ στὸ στίχο 104 τοῦ II ὁμηρικοῦ ὕμνου»:

> ἵκεο δ' ἐς Κρίσιν ὑπὸ Παρνησὸν *νιφόεντα* (Κασίνης, σ. 196)

Πολὺ σοφὰ χρησιμοποίησε αὐτὸ τὸ «καί», γιατὶ ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς βρίσκεται π.χ. καὶ στὸ *Δελφικὸ ὕμνο* ποὺ μετέφρασε ὁ Παλαμᾶς. Καὶ βέβαια πέρα ἀπὸ τὶς ὁποιεσδήποτε φιλολογικὲς πηγὲς ὑπάρχει καὶ τὸ πολὺ ἁπλὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Παρνασσὸς ἦταν χιονισμένος καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως ἀκριβῶς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι καὶ σήμερα.

3) Ὁ Κασίνης πιστεύει ὅτι ἡ φράση «καὶ τὸ φτερὸ τοῦ κύκνου» ἀπὸ τοὺς παλαμικοὺς στίχους:

> *Καὶ νά! στὰ πόδια μου ὁ ναὸς ὁ ἁλαφροκαμωμένος*
> *μὲ τὸ κερὶ τῆς μέλισσας καὶ τὸ φτερὸ τοῦ κύκνου*
>
> (Ἅπαντα, 5, 76)

«ἔχει ἀνάλογο σὲ ἄλλον ὁμηρικὸ ὕμνο *Εἰς Ἀπόλλωνα*»:

> *Φοῖβε, σὲ μὲν καὶ κύκνος ὑπὸ πτερύγων λίγ' ἀείδει,*

Παρατηρεῖ ὡστόσο πὼς ἐδῶ ἔχουμε *σύμπτωση* λέξεων μὲ ἄλλη ὅμως λειτουργία (Κασίνης, σ. 196).

4) Οἱ στίχοι ἀπὸ τὸ Ζ΄ Λόγο, στοὺς ὁποίους περιγράφεται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ἡ γέννηση τῆς Ἀθηνᾶς, «δείχνουν ἔκδηλα τὴν καταγωγή τους» ἀπὸ τὸν ὁμηρικὸ ὕμνο XXVIII *Εἰς Ἀθηνᾶν*. Παραδέχεται ὅμως ὅτι ἀνάλογες περιγραφὲς θὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ ὁ Παλαμᾶς καὶ στὸν Ἡσίοδο καὶ στὴ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Ἀπολλόδωρου καὶ στὰ *Διονυσιακὰ* τοῦ Νόννου (Κασίνης, σσ. 196-197).

5) Ὁ Κασίνης πιστεύει ὅτι οἱ παλαμικοὶ στίχοι

> *Καὶ πάντα, ἀπὸ τῆς ἱέρισσας τὰ χέρια βλογημένα,*
> *στὰ χέρια οἱ λυγερὲς βαστᾶν τὰ φτυάρια, καὶ στοὺς σάκκους,*
> *ἀπὸ σπαρτὰ κι ἀπὸ καρποὺς τῆς Δήμητρας γιομάτους*
>
> (Ἅπαντα, 5, 91)

«δὲ θὰ μποροῦσε ν' ἀποδειχτεῖ πὼς ἔχουν κάποια σχέση μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου V *Εἰς Δήμητρα*» — τὴν ὁποία παρόλα αὐτὰ παραθέτει — «γιατὶ ἡ ἀναφορὰ στὴ βασικὴ ἰδιότητα τῆς Δήμητρας ὡς θεᾶς τῆς βλάστησης καὶ τῶν καρπῶν εἶναι κοινὴ καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς (Κασίνης, σσ. 197-198).

6) Ὁ Κασίνης πιστεύει ὅτι ἡ ἐκλογὴ καὶ διάκριση ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ τῶν θεῶν καὶ ἡμιθέων στοὺς στίχους

> *καὶ μέσα στοὺς ἀθάνατους ξεχωρισμένοι ἀκόμα,*
> *ὁ Ἀσκληπιὸς κ' ἡ Δήμητρα κ' οἱ Διόσκουροι κι ὁ μέγας*
> *ροπαλοφόρος Ἡρακλῆς, κ' ἡ πιὸ μεγάλη, ἡ Κόρη*
>
> (Ἅπαντα, 5, 92)

δὲν εἶναι τυχαία, γιατὶ στοὺς ἴδιους αὐτοὺς θεοὺς καὶ ἡμιθέους ἀναφέρονται καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους (Κασίνης, σ. 198).

Ἂν καὶ ὅλα τὰ χωρία τῆς *Φλογέρας*, τὰ ὁποῖα ὁ Κασίνης ἀντιπαραβάλλει μὲ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους, περιέχουν στοιχεῖα ποὺ ὁ Παλαμᾶς θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ἀντλήσει καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγὲς (π.χ. Ἡσίοδος, *Διονυσιακὰ* τοῦ Νόννου, μυθολογίες, παρνασσικοί), ὡστόσο πιστεύω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Παλαμᾶς διάβασε τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἔγραφε τὴ *Φλογέρα* ἢ καὶ πρίν, ὄχι τόσο γιὰ τοὺς λόγους ποὺ προβάλλει ὁ Κασίνης ἀλλὰ κυρίως γιατί:

1) Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶχε διδαχτεῖ ὁ Παλαμᾶς τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους στὸ σχολεῖο. Ὅπως πληροφοροῦμαι ἀπὸ πρόσφατη σχετικὰ μελέτη οἱ ὁμηρικοὶ ὕμνοι περιλαμβάνονταν στὴ διδακτέα ὕλη τοῦ μαθήματος τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν τῆς γ΄ τάξης τοῦ Γυμνασίου, ὅπως ἡ ὕλη αὐτὴ εἶχε καθοριστεῖ μὲ τὸ διάταγμα τοῦ 1836. Σημειώνω ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1836, ποὺ ἦταν σὲ ἰσχὺ μέχρι τὸ 1884, οἱ μαθητὲς τῆς γ΄ Γυμνασίου ἔπρεπε νὰ διδαχτοῦν

καὶ Δημοσθένη, Ξενοφῶντα, Ἡσίοδο καὶ τοῦ Εὐριπίδη «τὰ εὐληπτότερα»[13]. Ὅμως ἂν πάρει κανεὶς ὑπόψη του τὰ μεγάλα κενὰ στὰ σχολεῖα τῆς ἐποχῆς κυρίως σὲ διδακτικὸ προσωπικό, τὴ μέτρια κατάρτιση πολλῶν διδασκόντων καθὼς καὶ τὴ μόνιμη σχεδὸν ἀναντιστοιχία καὶ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ διδακτέα καὶ τὴν τελικὰ διδασκόμενη ὕλη, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ μαθητὴς Παλαμᾶς διδάχτηκε πραγματικὰ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους.

2) Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι ὁ Παλαμᾶς πολὺ ἀργότερα καὶ συγκεκριμένα ἀφοῦ διάβασε τὸ ἔργο τοῦ Ménard *Du polythéisme hellénique*, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε καὶ παραπάνω λόγος, ἔμαθε πολλὰ καὶ σημαντικὰ γιὰ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους. Ὁ Ménard, στὸ μέρος τῆς μελέτης του τὸ ὁποῖο ἐπιγράφει *La poésie sacrée*, ἀσχολεῖται διεξοδικὰ μὲ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους. Τοὺς ἀπαριθμεῖ ὅλους, παλιότερους καὶ νεότερους, καταγράφει τοὺς θεούς, ἡμίθεους καὶ ἥρωες πρὸς τιμὴ τῶν ὁποίων ἔχουν συντεθεῖ οἱ ὕμνοι, ἐπισημαίνει τὰ γενικὰ καὶ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ περιεχομένου καὶ μορφῆς τῶν ποιημάτων αὐτῶν καὶ ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μὲ τοὺς δύο ὕμνους *Εἰς Ἀπόλλωνα*, καθὼς καὶ μὲ τοὺς ὕμνους *Εἰς Ἑρμῆν*, *Εἰς Ἀφροδίτην* καὶ *Εἰς Δήμητρα* δίνοντας ἐκτενὴ σὲ πεζὸ περίληψή τους[14].

Ἔχω λοιπὸν τὴ γνώμη, ποὺ ἀσφαλῶς χρειάζεται ἀπόδειξη μὲ περαιτέρω ἔρευνα, ὅτι τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Ménard, τὸ ὁποῖο εἶχε προκαλέσει τὸ θαυμασμὸ τοῦ Michelet γιὰ τὴ δύναμη «καὶ τὴ στέρεη λογική του»[15], θὰ χρησίμεψε στὸν Παλαμᾶ ὡς «ὁδηγὸς» γιὰ νὰ ἀνατρέξει στοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους καθὼς καὶ σὲ συγκεκριμένες ἄλλες ἀρχαῖες πηγές, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

3.3. Ὁ Ἡσίοδος

Σύμφωνα καὶ πάλι μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1836 εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ διδάχτηκε ὁ Παλαμᾶς τὸν Ἡσίοδο στὸ σχολεῖο. Ἐξάλλου ἡ σχέση τοῦ παλαμικοῦ ἔργου γενικὰ μὲ τὸν Ἡσίοδο, σχέση ὁμολογημένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητή, ἔχει μελετηθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλους πρὶν ἀπὸ τὸν Κασίνη. Ὡστόσο κρίνω σκόπιμο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ θυμίσω ὅτι ὁ Leconte de Lisle εἶχε μεταφράσει ὁλόκληρο τὸν

---

13. Θεοδώρου Γ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτιστικὴ κληρονομιὰ καὶ νεοελληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ τακτική. Προβλήματα μεταδόσεως τῆς παραδόσεως εἰς τὰ σχολεῖα Μέσης Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως.* (Ἐθνικὸν καὶ Καποδισταρικὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Φιλοσοφικὴ Σχολή. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, ἀρ. 39), Ἀθήνα 1981, πίν. III.

14. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, Charpentier libraire-éditeur, Paris 1865, σσ. 37-47.

15. Philippe Berthelot, *Louis Ménard et son oeuvre*, ὅπ. παρ. σ. 26 καὶ Νικολάου Μ. Τσαγκᾶ, *Ὁ Λουὶ Μενὰρ ἢ ὁ τελευταῖος ἀπόστολος τοῦ Ἑλληνισμοῦ* (1822-1901), Ἀθῆναι 1974, σ. 58.

Ἡσίοδο (1869), ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἄρχισε τὴ γνωριμία του μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γάλλου ποιητῆ τὸ 1882 καὶ ὅτι ἡ πρωϊμότερη μνεία τοῦ Ἡσίοδου ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ εἶναι σὲ ἄρθρο τοῦ 1885 (Κασίνης, σ. 199).

3.4. Τὰ Ὀρφικά

Ὁ Κασίνης, γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψή του πὼς ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα σὲ ὁρισμένους στίχους τῆς *Φλογέρας* καὶ τὴν σωζόμενη «ὀρφικὴ φιλολογία», δίνει μιὰ σειρὰ ἀπὸ παραπομπὲς σὲ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν τὴ γνωριμία του μὲ τὰ ὀρφικὰ κείμενα π.χ. στὴν *Ξενητεμένη*, ποίημα τοῦ 1891, ὅπου «βρίσκονται σὰν μετωπικὸ παράθεμα οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι ἀπὸ τὸν ὕμνο *Εἰς Ἀφροδίτην*» (Κασίνης, σσ. 205-206).

Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ κρίσιμες, νομίζω, καὶ ἀποφασιστικὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1) Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ ἀφοροῦν ὅλες στοὺς ὀρφικοὺς ὕμνους, ἐνῶ ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ «ὀρφικὴ φιλολογία« ἢ «τὰ ὀρφικά», γιὰ τὰ ὁποῖα κάνει λόγο ὁ Κασίνης, περιλαμβάνουν καὶ τὰ *Ἀργοναυτικά*, τὶς *Θεογονίες* κ.ἄ.

2) Οἱ πιὸ πειστικές, ὅπως παραδέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κασίνης, ἀναλογίες ἀνάμεσα σὲ στίχους τῆς *Φλογέρας* καὶ τὰ *Ὀρφικὰ* εἶναι αὐτὲς ποὺ διαπιστώνονται εἰδικὰ σὲ σχέση μὲ τοὺς ὀρφικοὺς ὕμνους.

3) Ὅλους αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς σωζόμενους ὀρφικοὺς ὕμνους εἶχε μεταφράσει ὁ Leconte de Lisle (1869) καὶ τὴ μετάφραση αὐτὴ γνώριζε ὁ Παλαμᾶς ἂν ὄχι ἀπὸ τὸ 1882 τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1887.

4) Ὁ Leconte de Lisle ἐπιπλέον ἔχει ἐπιγράψει μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ ποιημάτων του τῆς συλλογῆς *Derniers Poèmes* (1895) «*Hymnes orphiques*» — ἀκριβῶς ὅπως ὁ Παλαμᾶς ἐπιγράφει *Ὀρφικὸ ὕμνο* τὸ δεκατετράστιχο ποίημά του ἀπὸ τὴν ἑνότητα «Κομμάτια ἀπὸ τὸ τραγούδι τοῦ Ἥλιου», τῆς *Ἀσάλευτης Ζωῆς*, πρωτοδημοσιευμένο τὸ 1900 στὸ *Ἄστυ*. Οἱ *Ὀρφικοὶ ὕμνοι* τοῦ Leconte de Lisle ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ ποιήματα *Parfum des Nymhes. Les Aromates, Parfum de Hèlios-Apollon. L' Héliotrope, Parfum de Sélène. Le Myrte, Parfum d'Artémis. La verveine, Parfum d'Aphrodite. La Myrrhe, Parfum de Nyx. Le Pavot, Parfum des Néréides. L'Encens, Parfum d'Adonis. L'Anémone et la Rose, Parfum des Erinnyes. L'Asphodèle, Parfum de Pan. Les Aromates*, πρὶν περιληφθοῦν στὴ συλλογὴ τοῦ 1895 εἶχαν δημοσιευτεῖ καὶ στὴν πολὺ γνωστὴ καὶ στὸν Παλαμᾶ *Ἐπιθεώρηση τῶν δύο Κόσμων* (Πολίτου, σ. 424). Ὅπως ἔχω ἐπιπρόσθετα δείξει, τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *Parfum d'Artémis* ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητη πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Παλαμᾶς ἀντλεῖ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ σονέ-

του *Ἀνάγλυφο τῆς Κυνηγήτρας* (1895) τῆς *Ἀσάλευτης Ζωῆς* (Πολίτου, σσ. 424-426).

Ὁ Leconte de Lisle θεωροῦσε τοὺς δικούς του *Ὀρφικοὺς ὕμνους* ἀξιολογότατα δείγματα τῆς ποίησής του, εἶχε δηλώσει μάλιστα τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά, μὲ ἀφορμὴ τὴν πρώτη δημοσίευσή τους: «Εἶμαι εὐχαριστημένος ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων, διότι ὁ παλαιός μου φίλος Ménard εἶπεν ὅτι διὰ τῶν στίχων των εἰσέδυσα βαθύτερον εἰς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ τὸ ἀπέδωσα καλύτερον» (Πολίτου, σ. 68).

5) Ὁ Louis Ménard ἐξάλλου καὶ πάλι στὸ ἔργο του *Du polythéisme hellénique*, στὸ πέμπτο εἰδικὰ κεφάλαιο ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Orphée et les derniers poètes», ἀσχολεῖται διεξοδικὰ μὲ τὴν ὀρφικὴ φιλολογία ἐπιμένοντας ὅμως ἰδιαίτερα στοὺς ὀρφικοὺς ὕμνους. Ἀπαριθμεῖ δηλαδὴ τὶς θεότητες στὶς ὁποῖες εἶναι ἀφιερωμένοι οἱ ὕμνοι, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἄγνωστες στὸν Ὅμηρο καὶ στὸν Ἡσίοδο, διακρίνει τὴν ὁμάδα τῶν ὕμνων στοὺς ὁποίους μνημονεύεται τὸ εἰδικὸ ἄρωμα ποὺ εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὴ λατρεία τοῦ κάθε θεοῦ καὶ δίνει καίριες πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ δομή τους. Τέτοιες πληροφορίες εἶναι π.χ. ὅτι οἱ ὀρφικοὶ ὕμνοι δὲν ἀφηγοῦνται ποτέ, ὅπως οἱ ὁμηρικοί, ἡρωϊκὲς πράξεις, ὅτι συνίστανται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ σειρὲς ἐπιθέτων μὲ τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται σὲ πολλοὺς θεοὺς οἱ ἴδιες ἰδιότητες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διαφοροποιοῦνται συχνὰ μόνον ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τῆς θεότητας, ὅτι γενικὰ τελειώνουν μὲ μιὰ προσευχὴ ὑπὲρ τῶν μυημένων πιστῶν κλπ.[16].

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ ὅλα τὰ παραπάνω μπορῶ, νομίζω, βάσιμα νὰ ὑποστηρίξω ὅτι κι ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε πὼς ὁ Παλαμᾶς ἀνέτρεξε πράγματι στὴν ὀρφικὴ φιλολογία, αὐτὸ ἰσχύει κατὰ βάση γιὰ τοὺς ὀρφικοὺς ὕμνους, καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ ἔκανε μέσω τοῦ Παρνασσισμοῦ.

3.5. Ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία

Στὴ σ. 164 τῆς διατριβῆς του ὁ Κασίνης γράφει τὰ ἑξῆς: «Σὲ μιὰ πρόσφατη μελέτη [τὴ δική μου] ἐκφράζονται ὑποψίες πὼς μερικὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας τὰ γνώρισε ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ γαλλικὲς μεταφράσεις καί, κατὰ συνέπεια, ἡ ὅποια ἐπίδραση ἀπὸ ἐκείνη εἶναι ἔμμεση. Ἡ τοποθέτηση αὐτὴ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία, κατὰ πόσο ὁ Παλαμᾶς μποροῦσε νὰ προσεγγίσει ἄμεσα μερικοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, λ.χ. τοὺς προσωκρατικοὺς φιλοσόφους(...) θεωρεῖται πιθανὴ ἡ γνωριμία τῶν προσωκρατικῶν ἀπὸ μετάφραση τοῦ Sully Prudhomme ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ μελετᾶ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τοὺς προσωκρα-

16. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σσ. 91-93.

τικούς καὶ νὰ τοὺς χρησιμοποιεῖ». Στὴ συνέχεια ὁ Κασίνης μὲ σειρὰ ἀπὸ ἐπιχειρήματα προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἦταν σὲ θέση νὰ κατανοεῖ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τοὺς προσωκρατικούς (π.χ. ἀφοῦ ἔχει μεταφράσει Πίνδαρο, ποὺ εἶναι ὁ πιὸ δύσκολος), γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι α) κάθε ὑπόθεση πὼς ὁ Παλαμᾶς δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ διαβάσει τὰ ἀποσπάσματα τῶν προσωκρατικῶν στὸ πρωτότυπο «καταπέφτει αὐτόματα» καὶ ὅτι β) τὸ ἴδιο «αὐτόματα» πρέπει νὰ συμπεράνουμε πώς, ἀφοῦ μποροῦσε νὰ κατανοήσει τὰ ἀποσπάσματα, τὰ διάβασε κιόλας — πρὶν ἀπὸ τὸ 1910 τουλάχιστον συμπληρώνω ἐγώ, γιατὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα καὶ τὸ πρόβλημά μας (Κασίνης, σσ. 184-165 καὶ 209).

Ἂς δοῦμε ὅμως τώρα τί πραγματικὰ ἔχω ὑποστηρίξει ἐγὼ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ στὴ δική μου διατριβή. Πρῶτα-πρῶτα, ὅπως παρατήρησα καὶ σὲ ἄλλη περίπτωση πιὸ πάνω, ἐγὼ πουθενὰ δὲν εἶπα γενικὰ καὶ ἀόριστα ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ διαβάζει στὸ πρωτότυπο *μερικοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, λ.χ. τοὺς προσωκρατικούς*. Δεύτερο καὶ σημαντικότερο, καὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς προσωκρατικοὺς ὅπως ἄλλωστε καὶ σὲ κάθε ἄλλη ἀνάλογη περίπτωση, δὲν ὑποστήριξα τίποτε χωρὶς νὰ προσδιορίσω, ὅσο πιὸ αὐστηρὰ μοῦ ἐπέτρεπαν τὰ δεδομένα τῆς ἔρευνάς μου, τὴν ἐποχή, τὴν περίοδο τῆς παλαμικῆς δημιουργίας γιὰ τὴν ὁποία διατύπωνα ὁρισμένες προτάσεις, ὑποθέσεις ἢ κατέληγα σὲ κάποια συμπεράσματα, μὲ ἀφορμὴ πάντα συγκεκριμένα, *χρονολογημένα* παλαμικὰ ποιήματα.

Στὶς σσ. 247-249 πράγματι τῆς διατριβῆς μου δὲν ἀσχολοῦμαι μὲ τὸ ἂν ὁ Παλαμᾶς γνώρισε ἢ ὄχι κάποτε κάποιους κλασικούς μας ἀλλὰ σχολιάζω μόνο ὅσα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ περιλαμβάνονται σὲ δύο συγκεκριμένες μελέτες, δηλαδὴ στὴ μελέτη τοῦ C. Proussis «Platonic elements in Palamas» καὶ στὸ κεφάλαιο «Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία» ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Γ. Καλαματιανοῦ *Ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ ἀρχαῖος ἑλληνισμός*. Διατυπώνω μιὰ καταρχὴ μεθοδολογικὴ μου ἀντίρρηση: «Αἱ μελέται αὗται κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν δὲν ἀποδεικνύουν συγκεκριμένην ἐπίδρασιν τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων ἐπὶ ποιημάτων τοῦ Παλαμᾶ. Ἁπλῶς ἐντάσσουν ὡρισμένας γενικὰς φιλοσοφικὰς ἀπόψεις ἐγκατεσπαρμένας εἰς τὸ παλαμικὸν ἔργον εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων τῆς ἀρχαιότητος. Παραμένει δὲ ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῶν ἐν λόγῳ μελετῶν ἀναπάντητον τὸ ἐρώτημα, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ὁ Παλαμᾶς εἶχε μελετήσει εἰς τὸ πρωτότυπον ἢ ἐν μεταφράσει τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους, ὡς καὶ πότε ἀκριβῶς ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην αὐτῶν, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ, ἐὰν εἶχε γράψει τὰ ποιήματα, εἰς τὰ ὁποῖα διαπιστοῦται ἡ ἐπίδρασις, πρὸ ἢ μετὰ τὴν γνωριμίαν του μὲ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους. Ἡ ἀποκατάστασις δὲ τῆς χρονολογικῆς ταύτης σχέσεως εἶναι ἐξ ἀπόψεως μεθόδου τὸ πρῶτον καὶ βασικὸν στάδιον πάσης τοιούτου εἴδους μελέτης συγκριτικῆς φιλολογίας». Σημειώνω πὼς αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ μεθοδολογικὰ ἀπα-

ραίτητη χρονολογικὴ συσχέτιση δὲ γίνεται οὔτε ἀπὸ τὸν Κασίνη καὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς προσωκρατικούς. Ὁ Κασίνης καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση φαίνεται νὰ θεωρεῖ δεδομένο ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶχε διαβάσει τὰ ἀποσπάσματα, ὅταν ἄρχισε νὰ γράφει τὴ *Φλογέρα* ἢ ἔστω ὅτι τὰ διάβασε στὸ διάστημα ποὺ τὴν ἔγραφε. Ἡ μόνη ὅμως σίγουρη μαρτυρία εἶναι τὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ — ὁ Κασίνης μάλιστα μὲ ψέγει γιατὶ ἡ ὕπαρξη αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου δὲ μὲ προβλημάτισε. Μὰ δὲ μὲ προβλημάτισε γιατὶ τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Παλαμᾶ γράφτηκε τὸ 1929! (Ἅπαντα, 13, σ. 385). Ἔτσι εἶναι ἕνα κείμενο ἀποδυναμωμένο γιὰ τὸ θέμα μας ἀπὸ τὴν τεράστια χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ τὸ χωρίζει ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ ἔτος ἔκδοσης τῆς *Φλογέρας*. Ὁ Κασίνης βέβαια ἀποσιωπᾶ τὴν ἀκριβὴ χρονολογία σύνθεσης τοῦ ἄρθρου γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ ἀρκεῖται στὸ χαρακτηρισμό του ὡς «ἀρκετὰ ὄψιμου» (Κασίνης, σ. 165).

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἁπλὴ μνεία ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, σὲ ἄρθρα προγενέστερα ἢ καὶ σύγχρονα τῆς *Φλογέρας*, τῶν ὀνομάτων μόνο τῶν προσωκρατικῶν δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴ ἀξία γιὰ τὸ θέμα μας, τουλάχιστον γι' αὐτοὺς ποὺ παίρνουν στὰ σοβαρὰ τὴ δουλειά τους.

Συνεχίζοντας στὴ διατριβή μου τὴν κριτική μου γιὰ τὸν Καλαματιανὸ διατυπώνω τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἐπίδραση τῶν προσωκρατικῶν στὸν Παλαμᾶ ἦταν πολὺ μικρότερης ἔκτασης ἀπὸ αὐτὴν ποὺ παρουσιάζει ὁ Καλαματιανὸς γιὰ δύο λόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κάθε συγκριτολόγος καταλαβαίνει εὔκολα πὼς ὁ δεύτερος εἶναι καὶ ὁ σπουδαιότερος:

1) Γιατὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν ἔχει ἀποδειχτεῖ (ἀπὸ τὸν Καλαματιανὸ πάντα) πὼς ὁ Παλαμᾶς ἦταν σὲ θέση νὰ μελετᾶ τὰ ἀποσπάσματα στὸ πρωτότυπο ἢ ἔστω ὅτι τὰ εἶχε γνωρίσει ἀπὸ μετάφραση καὶ

2) Γιατὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ Παλαμᾶ, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὸν Καλαματιανὸ χαρακτηρίζονται «προσωκρατικές», ὅπως π.χ. ὅτι «ὁ πόλεμος εἶναι πάντων πατήρ», ἔχουν πιὰ καταστεῖ κτῆμα ὅλων τῶν κατὰ κάποιο τρόπο μορφωμένων ἀνθρώπων καὶ ἑπομένως δὲν ἀποδείχνουν συγκεκριμένη ἐπίδραση.

Τὴ μεγαλύτερη ὅμως ἔκπληξη γιὰ μένα ἀποτέλεσε ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Κα-Κασίνη, στὸ παραπάνω ἀπόσπασμά του, ὅτι τάχα ἐγὼ εἶχα γράψει στὴ διατριβή μου στὴ σ. 249 σημ. 2 ὅτι ὁ Sully Prudhomme *εἶχε μεταφράσει τοὺς προσωκρατικοὺς καὶ ὅτι ὁ Παλαμᾶς τοὺς εἶχε γνωρίσει ἀπὸ τὴ μετάφραση αὐτή*.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔχουν περάσει δεκατέσσερα περίπου χρόνια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ μελετοῦσα τοὺς παρνασσικοὺς στὸ Παρίσι καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἔχω ξεχάσει πολλά. Ὡστόσο δὲ θυμᾶμαι, ἔστω καὶ ἀμυδρά, νὰ ἔχω διαβάσει πουθενὰ ὅτι ὁ Sully Prudhomme, ποὺ εἶχε σπουδάσει μαθηματικὰ στὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ τοῦ Παρισιοῦ, ἤξερε κἂν ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἀντίθετα εἶναι γνωστὴ ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τοὺς Λατίνους κλασικοὺς καὶ ἡ ἰδιαίτερη ἀγάπη του γιὰ τὸν Λουκρήτιο, ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου μάλιστα *De Rerum Natura* εἶχε μετα-

φράσει ἔμμετρα στὰ γαλλικὰ τὸ Α' βιβλίο (Πολίτου, σ. 93). Ἀνοίγω λοιπὸν στὴ σ. 249 σημ. 2 τὴ διατριβή μου καὶ διαβάζω κατὰ λέξη τὰ ἑξῆς: «Ἀντιθέτως (μὲ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Καλαματιανὸς πάντα γιὰ ἄμεση ἐπίδραση τῶν προσωκρατικῶν στὸν Παλαμᾶ) εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο σκόπιμον εἶναι νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶχε τὴν εὐκαιρίαν μελετῶν τὸν προσφιλῆ του Sully Prudhomme νὰ γνωρίσῃ, περιληπτικῶς ἔστω, τὰς θεωρίας τοῦ Ἡρακλείτου, τοῦ Ἐμπεδοκλέους, τοῦ Δημοκρίτου, τοῦ Πυθαγόρου, τοῦ Πλάτωνος κ.ἄ. α) ἐκ τοῦ V Λόγου τῆς μακρᾶς φιλοσοφικῆς συνθέσεως τοῦ Sully Prudhomme *Le Bonheur*, τοῦ καὶ ἐπιγραφομένου «La philosophie antique», ὅπου κατὰ γραμματολογικὸν τρόπον ἐκτίθενται ἐν συντομίᾳ τὰ συστήματα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ β) ἐκ τοῦ Α' βιβλίου τοῦ ἔργου τοῦ Λουκρητίου *De Rerum Natura*, μεταφρασθέντος ἐμμέτρως καὶ λίαν ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ Sully Prudhomme καὶ ἐκδοθέντος μετὰ τῶν ἄλλων συλλογῶν αὐτοῦ εἰς τὴν σειρὰν Lemerre. Ὡς γνωστὸν δὲ τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον τοῦ Λουκρητίου περιλαμβάνει ἔμμετρον σύνοψιν τῶν θεωριῶν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος» — ὅπως μάλιστα ἔχω δείξει σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς διατριβῆς μου μὲ ἀδιάσειστα στοιχεῖα ὁ Παλαμᾶς στὸ ποίημα *Θρίαμβος* τῆς συλλογῆς *Βωμοί* ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ αὐτὴ μετάφραση καὶ ὄχι κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν Λουκρήτιο, ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει ὁ C. Proussis στὴ μελέτη του *Lucretius and Palamas* (Πολίτου, σσ. 458-462).

Ὁ Sully Prudhomme ἑπομένως *δὲν εἶχε μεταφράσει* τοὺς προσωκρατικούς, συνεπῶς δὲν ἦταν ποτὲ δυνατὸ νὰ ὑποστηρίξω καὶ πραγματικὰ πουθενὰ στὴ διατριβή μου δὲν ὑποστηρίζω ὅτι ὁ Παλαμᾶς τοὺς γνώρισε μέσω τῆς ἀνύπαρκτης αὐτῆς μετάφρασης! Ὁ Sully Prudhomme ἁπλῶς περιέλαβε τὶς κυριότερες ἀπόψεις τους σὲ δική του *πρωτότυπη φιλοσοφικὴ ποιητικὴ σύνθεση*. Ὁ Κασίνης μὲ ἀφορμὴ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀνύπαρκτη μετάφραση μοῦ καταλογίζει, χρησιμοποιώντας μάλιστα καὶ «ὀλίγην εἰρωνείαν», τὸ λογικὸ ἄλμα νὰ θεωρῶ τοὺς Γάλλους παρνασσικοὺς «σὲ πλεονεκτικότερη θέση νὰ γνωρίσουν ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τὰ κλασσικὰ κείμενα, ἐνῶ ὁ Ἕλληνας ποιητὴς θὰ κατέφευγε στὰ μεταφράσματά τους γιὰ νὰ γνωρίσει τὴ φιλολογικὴ παράδοση τῆς πατρίδας τους» (Κασίνης, σ. 164-165). Φοβᾶμαι πὼς τὸ μόνο ἄλμα, ἂν ὑπάρχει, εἶναι αὐτὸ ποὺ μετέτρεψε ἕνα πρωτότυπο γαλλικὸ ποίημα σὲ μετάφραση ἢ μιὰ μετάφραση τοῦ Λουκρήτιου σὲ μετάφραση τῶν προσωκρατικῶν!

Ἔρχομαι τώρα στὰ «προσωκρατικὰ» χωρία τῆς *Φλογέρας*, ἀφοῦ ὅμως ὑπογραμμίσω ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κασίνης, πρὶν τὰ παραθέσει μαζὶ μὲ τὶς ἀντίστοιχες προσωκρατικὲς πηγές τους, σπεύδει νὰ παραδεχτεῖ πὼς «σημειώνονται οἱ στίχοι, ποὺ ἔχουν πυρῆνα τους *μνῆμες* [ὑπογραμμίζω ἐγώ] ἀπὸ τοὺς προσωκρατικοὺς φιλοσόφους [καὶ προσθέτω *μνῆμες* ἄραγε ἀπὸ τί, τὰ ἴδια τὰ ἀποσπάσματα, ἀπὸ τὸ σχολεῖο, ἀπὸ ἐγχειρίδια καὶ μελέτες ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπὸ κείμενα ἄλλων;] καὶ στίχοι, στοὺς ὁποίους παρατηρεῖται *σύμπτωση ἰδεῶν*, χωρὶς περισσότερα σημάδια ἐξάρτησης» (Κασίνης, σ. 200).

Ἀλλὰ ἂς δοῦμε τοὺς συσχετισμοὺς καὶ τὶς συγκρίσεις του.

1) Στοὺς στίχους

Κι ἀντάμα μὲ τὸν κόσμο ἐμέ, ποὺ δίχως νὰ πεθάνω,
χάθηκα καὶ ξανάλαμψα στὸ ψῆλος τῆς Ἰδέας,
ἐγὼ ε ἶ μ' ἡ π λ ά σ η, ἀ π ὸ φ ω τ ι ὰ καὶ ἀπὸ δ ρ ο σ ι ὰ καὶ σάρκα
(Ἅπαντα, 5, 76-77)

ὁ Παλαμᾶς, κατὰ τὸν Κασίνη, «θυμᾶται τὶς κοσμογονικὲς ἀρχὲς τῶν φυσικῶν φιλοσόφων, τὸ πῦρ τοῦ Ἡράκλειτου καὶ τὸ ὕδωρ τοῦ Θαλῆ τοῦ Μιλήσιου». Ὁ Κασίνης μάλιστα παραθέτει σὲ παραπομπὴ καὶ τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα (Κασίνης, 200-210). Ἂν αὐτὰ ὅμως ὁ Παλαμᾶς δὲν τὰ εἶχε διδαχτεῖ στὸ σχολεῖο ὡς στοιχεῖα ἀρχαίας φιλοσοφίας ἢ ἂν δὲν τὰ εἶχε διαβάσει σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε ἐγκυκλοπαίδεια, θὰ τὰ εἶχε σίγουρα συναντήσει στὸν ἀγαπημένο του καὶ ἀδιάκοπα φιλοσοφοῦντα Sully Prudhomme:

Par dessus tout la Grèce aimait la Vérité.
Milet, Samos, Elée, habitantes des plages,
Vos poètes sont purs comme l'onde et vos sages
Comme elle sont profonds et leur témérité
Ouvrit sur l'inconnu de lumineux passages.
Dans la grande Nature ils entraient éblouis (...)
Qu'est-se que l'Univers? Il vit: quelle en est l'âme?
Quel en est l'élément? L'e a u, le souffle ou la f l a m m e?
Thalès y perd ses jours, Héraclite en pâlit,
Démocrite en riant a broyé la matière (...)[17]
(Sully Prudhomme, 5, σ. 231)

Ἡ πρώτη γνωριμία τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Sully Prudhomme τοποθετεῖται στὰ 1882 (Πολίτου, σσ. 119-120), τὸ γαλλικὸ ποίημα *Le Bonheur*, ἀπὸ ὅπου τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα, ἐκδόθηκε τὸ 1888 καὶ τέλος τὸ *Τραγούδι*

17. Ἡ μετάφραση σὲ πεζό: «Πάνω ἀπ' ὅλα ἡ Ἑλλάδα ἀγαποῦσε τὴν Ἀλήθεια! Μίλητος, Σάμος, Ἐλέα, κατοικημένες παραλίες, οἱ ποιητές σας εἶναι ἄγνοὶ ὅπως τὸ κύμα καὶ οἱ σοφοί σας ἔχουν βάθος ὅπως ἡ θάλασσα, τὸ ἀστόχαστο θάρρος τους ἄνοιξε στὸ ἄγνωστο φωτεινὰ περάσματα. Στὴ μεγάλη Φύση εἰσχωροῦσαν θαμπωμένοι(...). Τί εἶναι τὸ Σύμπαν; Ζεῖ: Ποιά εἶναι ἡ ψυχή του; Ποιό εἶναι τὸ στοιχεῖο του; Τὸ νερό, ὁ ἀέρας ἢ τὸ πῦρ; Ὁ Θαλῆς περνάει τὶς μέρες του γιὰ νὰ τὸ βρεῖ, ὁ Ἡράκλειτος χλώμιασε ἐξαιτίας του, ὁ Δημόκριτος γελώντας θρυμμάτισε τὴν ὕλη...». Ἡ μετάφραση αὐτή, ὅπως καὶ ὅσες ἀκολουθοῦν, εἶναι δική μου.

τοῦ *Παρνασσοῦ*, ἀπὸ ὅπου οἱ παραπάνω παλαμικοὶ στίχοι, δημοσιεύτηκε στὸν *Νουμᾶ*, 2 Γενάρη τοῦ 1905.

2) Οἱ στίχοι τοῦ Παλαμᾶ

Περήφανα καὶ ταπεινά, κι ὅλα φαντάζουν ἴδια.
Καὶ τῆς Πεντέλης ἡ κορφὴ καὶ τ' ἀχαμνὸ σπερδούκλι,
κι ὁ λαμπρομέτωπος ναὸς καὶ μιὰ χλωμὴ ἀνεμώνη,
τὰ πάντα ὅμοια βαραίνουνε στὴ ζυγαριὰ τῆς πλάσης.
(Ἅπαντα, 5, 89)

ἐκφράζουν, κατὰ τὸν Κασίνη, «μιὰν ἰδέα, ποὺ ὅμοιά της βρίσκουμε στὸ ἀπ. 5 τοῦ Ἀναξαγόρα: *πάντα οὐδὲν ἐλάσσω ἐστιν οὐδὲ πλείω (οὐ γὰρ ἄνυστὸν πάντων πλείω εἶναι) ἀλλὰ πάντα ἴσα ἀεί*». Παρατηρεῖ στὴ συνέχεια ὅμως ὅτι «στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ πρᾶγμα σημειώνεται σὰν *σύμπτωση*, γιατὶ στὸ περίβλημα τῆς ἰδέας αὐτῆς δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ρωγμὴ (ἕνας ὑπαινιγμός, μιὰ λέξη), ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ διαφεύγει, ἔστω καὶ μιά, κατευθυντήρια ἀκτίνα» (Κασίνης, σ. 210).

Θὰ δείξω ἀμέσως πιὸ κάτω ὅτι ἀπὸ τὴ «σύμπτωση» αὐτὴ «διαφεύγουν πολλὲς ἀκτίνες», ποὺ κατευθύνονται ὅμως σαφῶς πρὸς τοὺς παρνασσικούς.

1) Ὁ Louis Ménard στὸ ἔργο του *Du polythéisme hellénique*, ποὺ ἔχουμε ἤδη πολλὲς φορὲς μνημονεύσει, μιλώντας γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς *Ἀνατολῆς* στὴν ἑλληνικὴ σκέψη, παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: «La permanence individuelle découle nécessairement du principe de la pluralité et de l'indépendance des causes: *on ne peut retrancher une maille du réseau de la vie universelle, une note de l'harmonie du monde; rien ne doit manquer à la perfection de l'ensemble, la balance des nombres serait fausse si un seul chiffre pouvait disparaître. Aucune place ne peut rester vide, aucun vote ne peut être supprimé*».[18] Ἡ ἀναλογία λοιπὸν ἀνάμεσα στὶς ἰδέες ποὺ διατυπώνει στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα ὁ Ménard καὶ στὴν ἰδέα ποὺ συμπυκνώνεται στοὺς παραπάνω παλαμικοὺς στίχους εἶναι, νομίζω, προφανής.

2) Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ προσέξει καὶ ἐπισημάνει κανεὶς εἶναι τὸ εὐρύτερο πλαίσιο λειτουργίας τῶν τεσσάρων αὐτῶν παλαμικῶν στίχων, γιατὶ

18. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, σσ. 385-386. Ἡ μετάφραση: «Ἡ διατήρηση τοῦ ἀτομικοῦ ἀπορρέει κατανάγκη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς πολλαπλότητας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν αἰτίων: δὲν μποροῦμε νὰ ἀφαιρέσουμε ἕνα κρίκο ἀπὸ τὸ δίκτυο τῆς παγκόσμιας ζωῆς, μιὰ νότα ἀπὸ τὴν ἁρμονία τοῦ κόσμου· τίποτε δὲν πρέπει νὰ λείψει ἀπὸ τὴν τελειότητα τοῦ συνόλου, ἡ ἰσορροπία τῶν ἀριθμῶν θὰ ἦταν ἐπισφαλὴς ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐξαφανιστεῖ καὶ ἕνας μόνον ἀριθμός. Καμιὰ θέση δὲν μπορεῖ νὰ μείνει κενή, καμιὰ ψῆφος δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαλειφθεῖ».

αὐτὸ μᾶς δίνει ἀπάντηση στὸ εὔλογο ἐρώτημα «τί εἶναι αὐτὸ ποὺ κάνει τὰ πάντα νὰ βαραίνουν ὅμοια στὴ ζυγαριὰ τῆς πλάσης»; Ἡ ἑνοποιὸς αὐτὴ δύναμη εἶναι, κατὰ τὸν Παλαμᾶ, τὸ φῶς:

Πρωΐ, καὶ λιοπερίχυτη καὶ λιόκαλ' εἶναι ἡ μέρα,
κ' ἡ Ἀθήνα ζαφειρόπετρα στῆς γῆς τὸ δαχτυλίδι.
Τὸ φῶς παντοῦ, κι ὅλο τὸ φῶς, κι ὅλα τὸ φῶς τὰ δείχνει
καὶ στρογγυλὰ καὶ σταλωμένα, κοίτα, δὲν ἀφίνει
τίποτε θαμπτοχάραγο, νὰ μὴν τὸ ξεδιαλύνῃς
ὄνειρο ἂν εἶναι, ἢ κι ἂν ἀχνός, ἢ ἂν εἶναι κρουστὸ κάτι.
Περήφανα καὶ ταπεινά, κι ὅλα φαντάζουν ἴδια.
Καὶ τῆς Πεντέλης ἡ κορφὴ καὶ τ' ἀχαμνὸ σπερδούκλι,
κι ὁ λαμπρομέτωπος ναὸς καὶ μιὰ χλωμὴ ἀνεμώνη,
τὰ πάντα, ὅμοια βαραίνουνε στὴ ζυγαριὰ τῆς πλάσης.
Κι ὅλα σιμὰ τὰ φέρνεις, φῶς, κι ὅλα τὸ φῶς τὰ δείχνει
μὲ μοῖρα σὰν ξεχωριστή.

(Ἅπαντα, 5, 89)

Ἕνα περίπου «ἅγιο» φῶς ποὺ ἔρχεται ἀπὸ ψηλὰ καί, ὅπως ὁ Κύριος βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους, ἔτσι κι αὐτὸ ἑνοποιεῖ καὶ ἐξομοιώνει τὰ ταπεινὰ καὶ τὰ περήφανα, τὴν κορφὴ τῆς Πεντέλης μὲ τὸ ἀχαμνὸ σπερδούκλι, τὸν Παρθενώνα μὲ τὴ χλωμὴ ἀνεμώνη.

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἰδέα ἔχει ντύσει ποιητικὰ κατὰ τρόπο ὑποβλητικὸ ὁ Leconte de Lisle στὸ ἰνδικῆς, δηλαδὴ *ἀνατολικῆς*, ἔμπνευσης ποίημά του *La Mort de Valmiki*. Μὲ τὴν περιγραφὴ καὶ ἐκεῖ τοῦ «ἁγίου φωτός», τὴν ὥρα ποὺ αὐτὸ πυρπολώντας τὴν πλάση ἀκινητοποιεῖ ἀλλὰ καὶ ἐξομοιώνει τὰ πάντα, ὁ Γάλλος ποιητὴς δημιουργεῖ τὴ μυστηριακὴ ἐκείνη ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία ὁ γέρο-ποιητὴς Valmiki λησμονεῖ ὄχι μόνον τὸν κόσμο ἀλλὰ καὶ τὸν ἑαυτό του «ἕως θανάτου»[19].

La lumière sacrée envahit terre et cieux;
Du zénith au brin d'herbe et du gouffre à la nue,
Elle vole, palpite et nage et s'insinue,
Dorant d'un seul baiser, subtil, frais et doux,
(.....)

19. Γιὰ τὶς ἀπηχήσεις τῆς ἰνδικῆς φιλοσοφίας στὸν Παλαμᾶ γενικὰ βλ. Πολίτου, σσ. 286-291. Εἰδικὰ γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *La Mort de Valmiki*, ποὺ ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ σὲ στίχους τοῦ *Δωδεκάλογου*, βλ. Πολίτου, σ. 442.

Les radjahs et les chiens, Richis et Parias,
Et l'insecte invisible et les Himalayas.
Un rire éblouissant illumine le monde.
L'atome de la Vie inépuisable inonde
L'immensité du rêve énergique où Brahma
Se vit, se reconnut, resplendit et s'aima
(.....)
Le soleil grandit, monte, éclate, et brûle en paix.
Une muette ardeur, par effluves épais,
Tombe de l'orbe en flammes où tout rentre et se noie,
Les formes, les couleurs, les parfums et la joie
Des choses, la rumeur humaine et le soupir
De la mer qui halète et vient de s'assoupir.
Tout se tait. L'univers embrasé se consume[20].

(Leconte de Lisle, P. A., σ. 27-28)

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἀτμόσφαιρα δημιουργεῖ μὲ τὸν ὕμνο πρὸς τὸ φῶς στοὺς στίχους 1-37 τοῦ Ζ' Λόγου καὶ ὁ Παλαμᾶς, γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὸ «πρωτοθώρητο, κάτι σὰ θάμα» ποὺ περιγράφει στοὺς στίχους ποὺ ἀκολουθοῦν.

3) Ἡ ἰδέα τοῦ «διαλεχτοῦ» ποὺ βρίσκεται στὸ Θ' Λόγο ἀνήκει βέβαια στὸν Ἡράκλειτο, τὸ ἀπόσπασμα τοῦ ὁποίου «εἷς ἐμοὶ μύριοι, ἐὰν ἄριστος ᾖ» παραθέτει ὁ Κασίνης (σ. 211). Δὲν εἶναι ὅμως καθόλου σίγουρο ὅτι ὁ ποιητής μας ἀνέτρεξε καὶ ἄντλησε τὴν ἰδέα αὐτὴ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἀποσπάσματα, παρόλο ποὺ ὁ Κασίνης θεωρεῖ «ὁδηγητικὸ» τὸν παλαμικὸ ὑπαινιγμὸ γιὰ «ἀρχαῖο σοφό». Ἄλλωστε ὁ Παλαμᾶς ἔχει ἀπερίφραστα δηλώσει ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ τοῦ διαλεχτοῦ ἀποτελεῖ μνήμη ἀπὸ τὰ σχολικά του χρόνια. Ἡ ἐπιγραμματικὴ διατύπωση τῆς ἰδέας αὐτῆς ἐξάλλου προσφέρεται καὶ γιὰ θέμα ἔκθεσης ἰδεῶν:

---

20. Ἡ μετάφραση σὲ πεζό: «Τὸ ἅγιο φῶς κατακλύζει γῆ καὶ οὐρανό· ἀπὸ τὰ ὕψη ὡς το χορταράκι κι ἀπ' τὴν ἄβυσο ὡς τὰ σύννεφα, πετάει, τρέμει καὶ κολυμπάει καὶ εἰσχωρεῖ, χρυσώνοντας μ' ἕνα μόνο φιλί, ἐλαφρὸ καὶ δροσερὸ καὶ γλυκό(...) τοὺς βασιλιάδες καὶ τοὺς σκύλους, τοὺς ἁγίους καὶ τοὺς παρίες, καὶ τὸ ἀόρατο ἔντομο καὶ τὰ Ἰμαλάϊα. Ἕνα θαμπωτικὸ γέλιο φωτίζει τὸν κόσμο. Τὸ ἄρωμα τῆς ἀστείρευτης Ζωῆς πλημμυρίζει τὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ ἐνεργητικοῦ ὀνείρου ὅπου ὁ Βράμας εἶδε τὸν ἑαυτό του, τὸν ἀναγνώρισε, ἔλαμψε καὶ ἀγαπήθηκε(...). Ὁ ἥλιος μεγαλώνει, ἀνεβαίνει, ξεσπάει καὶ φλέγεται ἐν εἰρήνῃ. Μία σιωπηλὴ φλόγα, σὲ πυκνὰ κύματα, πέφτει ἀπὸ τὸ φλεγόμενο δίσκο, ὅπου ὅλα ἐπιστρέφουν καὶ βυθίζονται, τὰ σχήματα, τὰ χρώματα, τὰ ἀρώματα καὶ ἡ χαρὰ τῶν πραγμάτων, τὸ ἀνθρώπινο βουητὸ καὶ ὁ ἀναστεναγμὸς τῆς θάλασσας, ποὺ λαχανιάζει καὶ ἀποκοιμιέται. Ὅλα σωπαίνουν. Τὸ σύμπαν πυρποληµένο ἀναλώνεται».

Ὁ δάσκαλός μου χτύπαγε συχνὰ πυκνὰ τ' αὐτιά μου
μὲ ποιοῦ, δὲν ξέρω, ἀρχαίου σοφοῦ, μπορεῖ λησμονημένου,
λόγια: «Ἡ ζωὴ σὰν τὸν ἀγώνα· μέσα στὸν ἀγώνα
μόνο οἱ πολλοὶ ἀγωνίζονται, μὰ οἱ διαλεχτοὶ ἀγναντεύουν·
κι αὐτοὶ εἶν' ἀπάνου ἀπ' τοὺς πολλούς, κι ὁ διαλεχτὸς ἀξίζει
γιὰ χίλιους μέσα στοὺς πολλούς».

(Ἅπαντα, 5, 119-120)

Θυμᾶται ἀπὸ τὰ σχολικά του χρόνια μιὰ ἰδέα ποὺ ὁ δάσκαλός του συνήθιζε νὰ ἐπαναλαμβάνει — δὲ θυμᾶται τίνος εἶναι ἢ κάνει πὼς δὲ θυμᾶται γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ ἀκριβὴς προέλευσή της δὲν ἔχει καὶ τόση σημασία — ἡ ἰδέα αὐτὴ τοῦ ἀρέσει, τὴ συνδυάζει ἀσφαλῶς μὲ ἀνάλογες νιτσεϊκὲς καὶ τὴ χρησιμοποιεῖ. Εἴμαστε σύμφωνοι γιὰ ὅλα αὐτά, ἀλλὰ ποῦ βλέπει ὁ Κασίνης τὴν ἄμεση προέλευση τῆς ἰδέας τοῦ «διαλεχτοῦ» ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡράκλειτου ποὺ παραθέτει;

4) Ὁ Κασίνης πιστεύει ὅτι «πυρήνας» τῶν παλαμικῶν στίχων

Μπρός, πίσω τίποτε. Χορὸς ἀνεμοκυκλοπόδης.
Εἶπα: Στὰ πάντα γυρισμὸς τῶν πάντων

(Ἅπαντα, 5, 142)

ἀπὸ τὸν ΙΑ' Λόγο τῆς *Φλογέρας* «ἀναγνωρίζεται, ἀναμφισβήτητα, ἡ ἰδέα τῆς ἀνακύκλησης καὶ τῆς ἀέναης μεταβολῆς, ὅπως ἀποκρυσταλλώθηκε στὸ ἀπ. 49α (τοῦ Ἡράκλειτου):

«ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν,
εἶμεν τε καὶ οὐκ εἶμεν»

καὶ κυρίως στὸ ἀπ. 88:

«τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι κἀκεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα».

Καὶ συνεχίζει: «Στὸ πρῶτο, μάλιστα, ἡμιστίχιο τοῦ πρώτου στίχου:

Μπρός, πίσω, τίποτε

ἔχω τὴν ὑποψία πὼς κατοπτρίζεται καὶ ἄλλο σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡράκλειτου. ὁ ἀρ. 60, στὸ ὁποῖο λέγει:

«ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὠυτή»

ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔννοια, καὶ ἡ εἰκόνα εἶναι ἡ ἴδια: ἡ παλινδρόμηση» (Κασίνης, σ. 212).

Οἱ ἰδέες αὐτὲς ἔχουν βέβαια ἡρακλείτεια προέλευση ἀλλὰ στὸ μεταξὺ ἔχουν σὲ τόσο καὶ τέτοιο βαθμὸ ἐκλαϊκευτεῖ καὶ διαδοθεῖ, ὥστε νὰ ἔχουν γίνει

κτῆμα ὅλων καὶ κανεὶς δὲ θὰ βρεθεῖ νὰ ὑποστηρίξει σοβαρὰ ὅτι ὅποιος τὶς χρησιμοποιεῖ τὶς ἀντλεῖ κατευθεῖαν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ πρώτη πηγή τους. Ὅπως ἀσφαλῶς δὲ θὰ βρεθεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει πώς, ὅποιος ἀναρωτιέται ἂν πρέπει «νὰ ζεῖ ἢ νὰ μὴ ζεῖ», ἔχει διαβάσει τὸ σαιξπηρικὸ κείμενο. Ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς ἄλλωστε, μὲ τὰ λόγια τοῦ Renan, ἔχει ἐπισημάνει καὶ περιγράψει πολὺ εὔστοχα τὸ φαινόμενο αὐτό: «Τῆς σοβαρῆς ἐπιστήμης τἀποτελέσματα χρειάζεται πάρα πολὺς καιρὸς γιὰ νἄμπουν στὴν κυκλοφορία. Ὁπωσδήποτε, γιὰ τὴν ἐπιστήμη, καθὼς καὶ γιὰ τὴ φιλοσοφία, ὑπάρχουν κάποιοι κρυφοὶ ὀχετοὶ ποὺ ἄδηλα διαβιβάζουν τἀποτελέσματα αὐτά. Οἱ ἰδέες τοῦ Βόλφ γιὰ τὸ ἔπος(...) εἶναι πιὰ χτῆμα τοῦ κόσμου(...). Δυσκολεύομαι νὰ πιστέψω πὼς ὁ Οὺγκὼ διάβασε τὸν Heyne, τὸ Βόλφ, τὸν Οὐίλλιαμ Jones, καὶ ὅμως ἡ ποίησή του τὸ ὑποθέτει αὐτό. Ἔρχεται στιγμή, καὶ τἀποτελέσματα τῆς ἐπιστήμης χύνονται στὸν ἀέρα, μπορῶ νὰ πῶ, καὶ δίνουνε τὸ γενικὸ τόνο τῆς φιλολογίας» (Ἅπαντα, 6, 488).

Ὅσο λοιπὸν κι ἂν ὁ Κασίνης διαφωνεῖ καὶ μὲ ψέγει καὶ πάλι γιατὶ θεωρῶ καὶ τὴν ἰδέα τῆς ἀνακύκλησης καὶ τῆς ἀέναης μεταβολῆς τῶν πάντων παρναασικῆς προέλευσης, ἐγὼ ἐμμένω στὴν ἀρχική μου θέση προσθέτοντας καὶ τὰ ἑξῆς γιὰ νὰ πειστεῖ, ἐλπίζω, γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών μου:

1) Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ πολλὲς ἄλλες ἰδέες ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Παλαμᾶς σὲ ποιήματά του ἔχουν παρναασικὴ προέλευση (Πολίτου, σσ. 204-239, 257-335), ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴν παίρνει ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ τοὺς παρναασικούς.

2) Γιὰ τοὺς παρναασικοὺς ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν εἶναι μεμονωμένη, σποραδικὴ ἢ τυχαία, ἀλλά, συνδυαζόμενη στὴν ποίησή τους μὲ τὴν ἰνδικὴ διδασκαλία γιὰ τὴ μετεμψύχωση, μὲ τὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀθανασία καὶ τὴν αἰωνιότητα τῆς ψυχῆς ἀλλὰ καὶ μὲ σύγχρονές τους ἐπιστημονικὲς θεωρίες, ὅπως ἡ θεωρία τοῦ Δαρβίνου γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν ἢ ἡ θεωρία γιὰ τὴν ἀφθαρσία τῆς ὕλης, ἀποτελεῖ κεντρικὸ θεματικὸ ἄξονα σειρᾶς ὁλόκληρης ποιημάτων ὅλων σχεδὸν τῶν παρναασικῶν ποιητῶν. Τὴν ἰδέα τῆς ἀνακύκλησης χρησιμοποίησαν κατὰ κύριο λόγο οἱ ἰδιαίτερα προσφιλεῖς στὸν Παλαμᾶ Leconte de Lisle, Sully Prudhomme καὶ Mme Ackermann (Πολίτου, σσ. 240-246).

3) Ἐνῶ δὲν ἔχουμε καμιὰ βέβαιη ἀπόδειξη, τουλάχιστον ὡς τὸ 1929 ποὺ ἔγραψε τὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶχε διαβάσει τὰ ἀποσπάσματα τῶν προσωκρατικῶν, ἔχει σίγουρα ἀποδειχτεῖ ὅτι τὸ ἔργο τῶν παραπάνω παρναασικῶν διάβαζε καὶ ἀγαποῦσε ἀπὸ τὸ 1882 καὶ μέχρι τὸ τέλος περίπου τῆς ζωῆς του.

4) Ἔχει ἀναμφίβολα καταδειχτεῖ ὅτι τὰ ποιήματα *Ὁ θάνατος τῆς πεντάμορφης* (1887) καὶ *Ὁ θάνατος τῆς Κόρης* (1891), ὅπου ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν παλαμικὴ ποίηση ἡ ἰδέα τῆς ἀνακύκλησης-μετεμψύχωσης, ἔχουν ὡς πηγὴ τὸ ποίημα τοῦ Th. Gautier *Affinités secrètes* (Πολίτου, σσ. 411-413).

5) Παραθέτω ὅμως καὶ τοὺς στίχους τῆς *Φλογέρας*, τοὺς ὁποίους ὁ Κασί-

νης φαντάζεται «σὰν δμόκεντρους κύκλους, ποὺ ἀγάλια-ἀγάλια σχηματίζονται, ὅταν σὲ ἤρεμα νερὰ λίμνης πέσει λιθάρι. Τὸ ρόλο τοῦ λιθαριοῦ, στὴν προκείμενη περίπτωση, παίζει τὸ περίφημο ἀπ. 53 τοῦ Ἐφέσιου σοφοῦ:

Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους»

(Κασίνης, σσ. 213-214)

Μπρός, πίσω τίποτε. Χορὸς ἀνεμοκυκλοπόδης.
Εἶπα : Στὰ πάντα γυρισμὸς τῶν πάντων. Κυβερνῆτες,
λαοί, δοῦλοι, κύρηδες, καὶ θεοὶ κι ἄνθρωποι πάντα κόβουν,
γιὰ μπόδισμα, γιὰ μπλέξιμο, γιὰ πάλαιμα, τοὺς δρόμους,
τοῦτοι γιὰ νὰ εἶναι πάντοτε γονατιστοί, καὶ κεῖνοι,
γιὰ νὰ εἶναι ὁλόρθοι πάντοτε. Στὴν πλάση τούτη ὁ κόσμος
ὁλόγυρα, κι ὁ ἄνθρωπος μέσα στὸν κόσμο ὁ μαῦρος
ποὺ εἶναι μαζὶ περίγελο τῶν ὄντων καὶ καμάρι,
τὸ νόμο ἀκοῦν· καὶ στὶς καρδιὲς καὶ στὰ λιθάρια ὁ νόμος·
μπορεῖ ἄλλην ὄψη νἄχῃ ἐδῶ, κ' ἐκεῖ ἄλλην ὄψη νἄχῃ,
μὰ παντοῦ, ἀφέντης ποὺ κρατᾶ καὶ σταυρωτὴς ποὺ δένει.
Χυνόπωρα, μαγιάπριλα, χειμῶνες, καλοκαίρια
οἱ ὧρες πάντα οἱ γνωστικὲς τὰ φέρνουν καὶ τὰ παίρνουν
καὶ ρυθμισμένα τὰ μοιράζουν καὶ τὰ ξαναφέρνουν,
χειμῶνες καὶ μαγιάπριλα, πάντα γνοιασμένες οἱ ὧρες,
(καὶ οἱ τύχες ξέγνοιαστα, τυφλά, κάποτε στὰ χαμένα),
χυνόπωρα, μαγιάπριλα, χειμῶνες, καλοκαίρια
καὶ στῆς ψυχῆς τ' ἀπόβαθα καὶ στὰ πλατιὰ τῆς πλάσης.
Κι ὅλο ἕνα χέρι σπρώχνει μας· τὴν ἄνεργη τὴ σάρκα
μιὰ δύναμη (.....)
Τὴν Πολιτεία τὴ σέρνει ὁ Πόλεμος κ' ἡ Βία τὴ σέρνει
στ' ἄνθισμα γιὰ στὸ μαρασμό, στὴ χάση γιὰ τὴ φέξη.
(.....)
Μὰ ἐγὼ εἶμαι ὁ ξεθεμελιωτὴς ὁ Πόλεμος, ὁ μέγας,
ὁ Πόλεμος (.....)
Δέντρα, ἀντιρρίμματα πατῶ καὶ ξερριζώνω, καὶ ὅλα,
μὲ τὴ φωτιὰ ξεπαστρευτὴς καὶ χτίστης μὲ τὸ αἷμα,
καὶ γυμνὰ στρώνω καὶ κρουστὰ τ' ἁλώνια στρογγυλεύω,
γιομίζοντάς τα μὲ καρποὺς τοῦ θέρου καὶ τοῦ τρύγου.
(.....)
Καὶ οἱ σηκωμοὶ καὶ οἱ χαλασμοί, πλούσιοι, φτωχοί, τὰ πάντα
στὸ ζύγι· πάντα ἡ ζυγαριὰ θ' ἀνεβοκατεβαίνῃ.

(Ἅπαντα, 5, 142-144)

Θὰ παραθέσω ὅμως συγχρόνως καὶ ἀνάλογους στίχους τῶν παρνασσικῶν, γιατὶ νομίζω ὅτι ἔτσι δὲ θὰ χρειαστεῖ νὰ καταφύγουμε σὲ λυρικὲς παρομοιώσεις, γιὰ νὰ ἑρμηνεύσουμε τὴ μεταφορὰ καὶ μετουσίωση τοῦ ἀποφθεγματικοῦ, λιτοῦ πεζοῦ λόγου τοῦ Ἐφέσιου στοὺς πληθωρικοὺς παλαμικοὺς στίχους. Καὶ πρῶτα ὁ Sully Prudhomme:

La terre, depuis lors, accomplit ses années,
Marchant à pas constants sous des signes divers,
Selon les jours, les nuits, les printemps, les hivers,
Renouvelant le cours sans fin des destinées.
Elle emporte avec l'homme et la haine et l'amour,
Et la peine et la joie ensemble ou tour à tour,
Et les sueurs et l'or, les marteaux et la lyre,
Et la guerre et la paix, et les pleurs et le rire;
Combinaison profonde et de crainte et d'espoir,
Et de force restreinte et de libre vouloir,
De travail, de loisir, de péril et de gloire,
(.....)
La Nature nous dit: «Je suis la Raison même,
Et je ferme l'oreille aux souhaits insensés;
L'univers, sachez-le, qu'on l'exècre ou qu'on l'aime,
Cache un accord profond des destins balancés.
Il s'accomplit tout seul, artiste, oeuvre et modèle;
Ni petit, ni mauvais, il n'est ni grand, ni bon.
(.....)
L'équilibre des lois, la constance des causes
Lui confèrent un ordre invulnérable au temps[21].

(Sully Prudhomme, 3, σσ. 239-242)

---

21. Ἡ μετάφραση σὲ πεζό: «Ἡ γῆ, ἀπὸ τότε, ζεῖ τὴ ζωή της, βαδίζοντας μὲ σταθερὰ βήματα κάτω ἀπὸ διάφορα σημάδια, ἀνάλογα μὲ τὶς μέρες, τὶς νύχτες, τὶς ἄνοιξες, τοὺς χειμῶνες, ἀνανεώνοντας τὴν ἀτέλειωτη τροχιὰ τῶν πεπρωμένων. Μαζὶ μὲ τὸν ἄνθρωπο κουβαλάει καὶ τὸν ἔρωτα, καὶ τὴ λύπη καὶ τὴ χαρὰ μαζὶ ἢ μὲ τὴ σειρά τους, καὶ τὸν ἱδρώτα καὶ τὸ χρυσάφι, τὰ σφυριὰ καὶ τὴ λύρα, καὶ τὸν πόλεμο καὶ τὴν εἰρήνη, καὶ τὰ δάκρυα καὶ τὸ γέλιο· συνδυασμὸς βαθὺς ἀπὸ φόβο κ' ἐλπίδα, ἀπὸ περιορισμένη δύναμη κι ἀπὸ ἐλεύθερη βούληση, ἀπὸ δουλειά, ἀπὸ σχόλη, ἀπὸ κίνδυνο κι ἀπὸ δόξα(...). Ἡ Φύση μᾶς λέει «Εἶμαι ὁ ἴδιος ὁ Λόγος καὶ κλείνω τ' αὐτιὰ στὶς παράλογες εὐχές· ὁ κόσμος, νὰ τὸ ξέρετε, εἴτε τὸν μισεῖτε εἴτε τὸν λατρεύετε, κρύβει μιὰ βαθιὰ συμφωνία καλοζυγισμένων πεπρωμένων. Πραγματοποιεῖται μόνος του, καλλιτέχνης, ἔργο καὶ μοντέλο· οὔτε μικρὸς οὔτε καὶ κακός, δὲν εἶναι οὔτε μεγάλος οὔτε καλός(...). Ἡ ἰσορροπία τῶν νόμων, ἡ σταθερότητα τῶν αἰτίων τοῦ ἐξασφαλίζουν μία τάξη ἄτρωτη ἀπὸ τὸ χρόνο».

Καὶ ἡ προσφιλέστατη στὸν Παλαμᾶ πάντα φιλοσοφοῦσα Mme Ackermann:

Ainsi jamais d'arrêt. L'immortelle matière
Un seul instant encor n'a pu se reposer.
La Nature ne fait, patiente ouvrière,
Que dissoudre et recomposer.

Tout se metamorphose entre ses mains actives;
Partout le mouvement incessant et divers,
Dans le cercle éternel des formes fugitives,
Agitant l'immense univers[22].

(Mme Ackermann, σ. 96)

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶμαι ἀναγκασμένη νὰ παραθέσω, πρώτη φορά, μιὰ ἀκόμα παρνασσικὴ πηγὴ τοῦ Παλαμᾶ. Ὁ ποιητής μας λοιπὸν «φιλοσοφεῖ» πάνω στὸ θέμα τῆς ἀνακύκλησης καὶ τῆς ἀέναης μεταβολῆς τῶν πάντων, καὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῆς ἀνθρώπινης τύχης, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς ἀνακύκλησης τοῦ νεροῦ στὴ σειρὰ θάλασσα, ὑδρατμοί, σύννεφο, βροχή, ποτάμια, θάλασσα. Τὸ σύννεφο ρητὰ ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ θεωρεῖται σύμβολο («σημάδι») τοῦ αἰώνιου νόμου ποὺ ρυθμίζει τὸ ἀνεβοκατέβασμα «θνητῶν καὶ θείων, τῶν ὅλων». Αὐτὰ ὅλα περιλαμβάνονται στοὺς ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τοὺς παλαμικοὺς γιὰ τὴν ἀνακύκληση στίχους, ποὺ παραθέτει ὁ Κασίνης, καὶ τοὺς ὁποίους φαντάζεται ὡς ὁμόκεντρους κύκλους, ποὺ δημιουργοῦνται γύρω ἀπὸ τὸ ἀπ. 53 τοῦ Ἡράκλειτου. Ἰδοὺ λοιπὸν οἱ στίχοι τοῦ Παλαμᾶ:

— Ὅσο ἀνοιχτοὶ εἶν' οἱ οὐρανοί, τόσο τεράστια μέσα
στῶν οὐρανῶν ἁπλώνονται τὴν ἀπεραντοσύνη
τοῦ ἡλιοῦ τὰ βασιλέματα· κι ὅσο κ' οἱ αἰθέρες εἶναι
ξάστεροι, τόσο εἶν' οἱ ἀχνοὶ σὰν ξαφνικὲς φοβέρες·
ἀπὸ τὰ ἔγκατα κ' οἱ ἀχνοὶ τῆς θάλασσας τῆς μάννας
ὑψώνονται, μεστώνονται, καί, σύγνεφα, τοῦ κόσμου
τὸ σκότος, τὸ δριμόχολο, καὶ τὴ φουρτούνα φέρνουν,
γιὰ τὸ χαμὸ ἢ γιὰ τ' ἄνθισμα, ξολοθρευτὲς ἢ πλάστες,
ὅσο νὰ πέσουνε ξανὰ στῆς θάλασσας τῆς μάννας

---

22. Ἡ μετάφραση σὲ πεζό: «Ἔτσι δὲν ὑπάρχει ποτὲ σταματημός. Ἡ ἀθάνατη ὕλη δὲν μπόρεσε ἀκόμα νὰ ἀναπαυτεῖ οὔτε γιὰ μιὰ στιγμή. Ἡ Φύση, ὑπομονετικὴ ἐργάτρια, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ διαλύει καὶ νὰ ἀνασυνθέτει. Ὅλα μεταμορφώνονται μέσα στὰ ἐνεργητικά της χέρια· παντοῦ ἡ ἀδιάκοπη καὶ ποικιλόμορφη κίνηση, μέσα στὴν αἰώνια ἀνακύκληση τῶν φευγαλέων μορφῶν, ποὺ κινεῖ τὸ ἀπέραντο σύμπαν».

Τὰ ἔγκατα, ἀπὸ τὸ νερὸ γιὰ τὸ νερό, καθάρια,
καὶ μ' ὅλο τους τὸ θόλωμα, τὰ σύγνεφα σημάδια,
στοῦ κύκλου τὰ γυρίσματα ποὺ ἀνεβοκατεβαίνουν,
τοῦ νόμου τοῦ κυβερνητῆ θνητῶν καὶ θείων, τῶν ὅλων.

Στὴ θάλασσα τοῦ αἰώνιου χύνονται τὰ ποτάμια
τῆς προκοπῆς καὶ χάνονται, μὰ ἡ θάλασσα κρατιέται
καὶ μ' ὅλο της τὸ σάλεμα, κι ὅλα τὰ πίνει, καὶ ὅλο
καὶ καταπίνει. Νὰ ἡ πηγὴ καὶ νὰ καὶ ἡ καταβόθρα.

Μπρός, πίσω, τίποτε. Χορὸς ἀνεμοκυκλοπόδης(...)

("Απαντα, 5, 141-142)

'Αλλὰ καὶ ἡ Mme Ackermann στὸ ποίημα ποὺ ἐπιγράφεται ἀκριβῶς *Le Nuage* (*Τὸ σύννεφο*), περιγράφει σὲ δεκατρεῖς τετράστιχες στροφὲς τὸν αἰώνιο φυσικὸ νόμο, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν αἰώνια ἀνακύκληση, ἔτσι ὅπως αὐτὴ συμβολίζεται μὲ τὸ σχηματισμὸ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ σύννεφου. Οἱ δύο μάλιστα στροφὲς τῆς Mme Ackermann ποὺ παράθεσα πιὸ πάνω, εἶναι οἱ τελευταῖες τοῦ ποιήματος στὶς ὁποῖες, μετὰ τὴν περιγραφὴ τῆς ἀνακύκλησης τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὴ θάλασσα στὸν οὐρανὸ κι ἀπὸ κεῖ στὰ ἔγκατα τῆς γῆς μέχρι πάλι τὴ θάλασσα, κάνει μιὰ γενίκευση ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ ἴδιος νόμος διέπει τὴ φύση καὶ τὸ ἀπέραντο σύμπαν, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ «mouvement incessant et divers» καὶ «cercle éternel des formes fugitives». 'Απὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ ποίημα, ποὺ θὰ εἶχε ὁλόκληρο τὴ θέση του ἐδῶ, ἀναγκάζομαι, ἀτυχῶς, νὰ παραθέσω μερικὰ μόνο χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα, ἐλπίζοντας νὰ πειστεῖ τελικὰ καὶ ὁ πιὸ δύσπιστος γιὰ τὴν πραγματικὴ ἀφετηρία τῶν στοχασμῶν τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὴν ἀέναη ἀνακύκληση:

Le Nuage

Levez les yeux! C'est moi qui passe sur vos têtes,
Diaphane et léger, libre dans le ciel pur;
(.....)
Le soleil me rencontre au bout de sa carrière
Couché sur l'horizon dont j'enflamme le bord;
(.....)
Quand, d'un bond furieux, fendant l'air ébranlé,
L'ouragan sur ma proue inaccessible et sombre
S'assied comme un pilote ailé.

Dans les champs de l'éther je livre des batailles;
La ruine et la mort ne sont pour moi qu'un jeu.

Je me charge d e g r ê l e, et porte en mes entrailles
L a f o u d r e e t l e s h y d r e s d e f e u.

(.....)
La terre rit; je tiens sa vie entre mes mains.
C'est moi qui gonfle, au sein d e s t e r r e s f é c o n d e s,
L'é p i q u i n o u r r i t l e s h u m a i n s.

Où j'ai passé, soudain t o u t v e r d i t, t o u t p u l l u l e;
(.....)
U n f l e u v e me recueille, il m'emporte, et je coule
(.....)
Et je vole à mon but comme un g r a n d t r a i t l i q u i d e
Qu'un b r a s invisible a l a n c é.

O c é a n, ô m o n p è r e! ouvre ton sein, j'arrive!
(.....)
En ton lit mugissant ton amour nous rassemble.
Autour des noirs écueils ou sur le sable fin
Nous allons, confondus, recommencer ensemble
Nos fureurs et nos jeux sans fin.

Mais le soleil, baissant vers toi son oeil splendide,
M'a découvert bientôt dans tes g o u f f r e s amers,
Son rayon tout puissant baise mon front limpide;
J'ai repris le chemin des airs!

Ainsi, jamais d'arrêt. L'immortelle matière...[23]

(Mme Ackermann, σσ. 92-96)

---

23. Ἡ μετάφραση σὲ πεζό: «Τὸ Σύννεφο. Ὑψῶστε τὰ μάτια! Ἐγὼ περνῶ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια σας, διάφανο καὶ ἐλαφρό, ἐλεύθερο μέσα στὸν ξάστερο οὐρανό(...). Ὁ ἥλιος μὲ συναντάει στὸ τέλος τοῦ δρόμου του, γερμένος στὸν ὁρίζοντα ποὺ ἐγὼ πυρπολῶ(...). Ὅταν, σχίζοντας τὸν ταραγμένο ἀέρα μ' ἕνα μανιασμένο τίναγμα, ἡ καταιγίδα κάθεται σὰν φτερωτὸς πιλότος πάνω στὴν ἄπιαστη καὶ σκοτεινὴ πλώρη μου. Στὰ λιβάδια τοῦ αἰθέρα δίνω μάχες· ἡ καταστροφὴ κι ὁ θάνατος εἶναι παιχνίδια γιὰ μένα. Βαραίνω ἀπ' τὸ χαλάζι καὶ στὰ σωθικά μου κουβαλάω τὸν κεραυνὸ καὶ σερπετὰ φωτιᾶς(...). Ἡ γῆ γελάει· κρατάω τὴ ζωή της μέσα στὰ χέρια μου. Ἐγὼ φουσκώνω, στοὺς κόλπους τῶν γόνιμων χωραφιῶν, τὸ στάχυ ποὺ θρέφει τοὺς ἀνθρώπους. Ἀπὸ ὅπου περνῶ, ξαφνικὰ ὅλα πρασινίζουν, ὅλα πολλαπλασιάζονται(...). Μὲ περιμαζεύει ἕνα ποτάμι, μὲ κουβαλάει, καὶ τρέχω.(..) καὶ πετῶ πρὸς τὸν προορισμό μου σὰν ἕνα μεγάλο ὑδάτινο βέλος ποὺ ἔρριξε ἀόρατο χέρι. Ὠκεανέ, ὦ πατέρα μου! ἄνοιξε τὴν

3.6. Ἡ λυρικὴ ποίηση

Ὁ Κασίνης στὴ μελέτη του δὲ διαπίστωσε «ἰδιαίτερη παρουσία τῶν ἀρχαίων λυρικῶν στὸ ἐπικὸ θεματολογικὰ ἔργο», δηλαδὴ στὴ *Φλογέρα*, καὶ ἔτσι σημειώνει μόνο «τὶς συμπτώσεις καὶ τὶς ἀντιστοιχίες μὲ τὴν παράδοση αὐτὴ» (Κασίνης, σ. 215).

3.7. Ἡ Ἀττικὴ Τραγωδία

Εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶχε διδαχτεῖ ὁρισμένα τουλάχιστον ἔργα τῶν τριῶν τραγικῶν στὸ σχολεῖο. Ὡστόσο ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα σημεῖο τῆς *Φλογέρας*, ὅπου διαπιστώνεται καταφανὴς αἰσχυλικὴ *πηγὴ* (καὶ ὄχι βέβαια *ἐπίδραση*, ὅπως τὴ χαρακτηρίζει ὁ Κασίνης, σσ. 219-220), οἱ περισσότερες ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα σὲ στίχους τῆς *Φλογέρας* καὶ χωρία τῶν τραγικῶν, ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν Κασίνη «μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν συμπτωματικὲς ἢ μακρινὲς ἀναμνήσεις» (Κασίνης, σ. 219).

Δύο παρατηρήσεις μόνο:

1) Ὁ Leconte de Lisle ἔχει μεταφράσει στὰ γαλλικὰ ὅλα τὰ σωζόμενα ἔργα καὶ τῶν τριῶν τραγικῶν, τὸν Αἰσχύλο τὸ 1872, τὸ Σοφοκλῆ τὸ 1877 καὶ τὸν Εὐριπίδη τὸ 1885.

2) Ὁ Κασίνης ὑποθέτει μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη πὼς ἡ ἰδέα ποὺ περιλαμβάνεται στὸ στίχο

μὲ κόψη πάντα καὶ ἡ βουλὴ καὶ τὸ σπαθὶ μὲ γνώμη
(Ἅπαντα, 5, 144)

καὶ τὴν ὁποία ὁ Παλαμᾶς μὲ βεβαιότητα ἀποδίδει σὲ κάποιον ἀρχαῖο ποιητή, ἴσως τὸν Σοφοκλῆ, εἶναι παρμένη ἀπὸ παραπλήσια ἔκφραση τοῦ Εὐριπίδη, μιὰ καὶ δὲν ἀπαντᾶ καθόλου στὸ Σοφοκλῆ. Στὴ συνέχεια ὅμως ὁ Κασίνης ἐπισημαίνει ὅτι ἡ μεταφορικὴ αὐτὴ ἔννοια βρίσκεται καὶ σὲ ἄλλους ἀρχαίους λογοτέχνες καὶ μάλιστα «μὲ φραστικὸ ντύσιμο ποὺ πλησιάζει πολὺ τὸ παλαμικό», καὶ παραθέτει, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, στίχο ἀπὸ τὰ *Διονυσιακὰ* τοῦ Νόννου ἐντυπωσιακὰ ἀνάλογο μὲ τὸν παλαμικὸ (Κασίνης, σσ. 224-225). Τὰ *Διονυσιακὰ* λοιπόν, ποὺ ἐπανέρχονται ἐπίμονα στὶς σημειώσεις τοῦ Κασίνη, θὰ παρακα-

---

ἀγκαλιά σου, ἔρχομαι!(...). Στὸ βουερό σου κρεβάτι μᾶς συγκεντρώνει ἡ ἀγάπη σου. Γύρω ἀπ' τοὺς μαύρους βράχους ἢ πάνω στὴ λεπτὴ ἄμμο, ἀνακατωμένα θὰ ξαναρχίσουμε μαζὶ τὶς τρέλλες καὶ τὰ ἀτελείωτα παιχνίδια μας. Ὅμως ὁ ἥλιος, χαμηλώνοντας σ' ἐσένα τὸ φωτεινό του μάτι, μ' ἀνακάλυψε γρήγορα στὰ πικρὰ ἔγκατά σου, ἡ παντοδύναμη ἀχτίνα του φιλάει τὸ καθάριο μέτωπό μου· ξαναπῆρα τὸ δρόμο τοῦ οὐρανοῦ! Ἔτσι, δὲν ὑπάρχει ποτὲ σταματημός. Ἡ ἀθάνατη ὕλη...». Βλ. σημ. 22.

λοῦσα νὰ συγκρατήσουμε καὶ νὰ συνδυάσουμε μὲ ὅσα γιὰ τὸ συγγραφέα τους σημειώνονται στὰ *Συμπεράσματα* αὐτῆς τῆς μελέτης.

3.8. Ὁ Πλάτωνας

Ἡ περίπτωση τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἰδιαίτερα ἀτυχὴς γιὰ τὸν Κασίνη. Καὶ γιὰ τοὺς συγκεκριμένους συσχετισμούς του, ποὺ θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἀλλὰ καὶ κυρίως γιατὶ ὅσα γράφει μὲ ἀφορμὴ τὸν Πλάτωνα ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο διαστρεβλώνει συστηματικὰ τὸ κείμενό μου. Γράφει λοιπὸν ὁ Κασίνης: «Τὸ ζήτημα τοῦ χρονικοῦ προσδιορισμοῦ καὶ τῆς ἔκτασης τῆς γνωριμίας τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὸ πλατωνικὸ ἔργο δὲν ἔχει ὁριστικὰ λυθεῖ(...), παραμένει ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπιτακτικὰ αἰτήματα τῆς παλαμικῆς φιλολογίας· κατὰ συνέπεια, κάθε ἀφοριστικὴ γενίκευση εἶναι ἐπικίνδυνη. Ἀφοῦ λοιπὸν αὐτὴ εἶναι ἡ κατάσταση ὡς τὴ στιγμή, ἡ γνώμη πὼς [ἡ γνώμη αὐτὴ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι δική μου] *«προκύπτει ἐκ τῶν πάσης φύσεως ἄρθρων, μελετῶν καὶ λοιπῶν ἔργων του πὼς ὁ Παλαμᾶς δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ ἐκ τοῦ πλησίον τὸν Πλάτωνα* δὲ στηρίζεται σὲ βεβαιωμένες ἀποδείξεις. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ δὲ βγαίνει κάτι τέτοιο» (Κασίνης, σσ. 225-226). Μὰ ποιός ὑποστηρίζει ὅτι «βγαίνει κάτι τέτοιο»; Αὐτὸ ἔβγαλε ὁ Κασίνης ἀπὸ τὸ κείμενό μου μόνον ἀφοῦ παρέλειψε ἕναν καίριο γιὰ τὸ θέμα μας χρονικὸ περιορισμὸ καθὼς καὶ τὶς παραπομπές μου σὲ συγκεκριμένα ποιήματα, ἄρα καὶ σὲ συγκεκριμένες χρονολογίες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὲ ἀδικεῖ, βάζοντάς με νὰ ὑποστηρίζω γιὰ τὸν Παλαμᾶ πράγματα ποὺ θὰ δίσταζε νὰ ἐκστομίσει καὶ ὁ πρῶτος τυχὼν ἀναγνώστης τοῦ ἔργου του. Καὶ ἡ μόνη ἀφοριστικὴ γενίκευση εἶναι αὐτὴ ποὺ δυστυχῶς κάνει ὁ ἴδιος.

Ἂς δοῦμε ὅμως τὰ πράγματα ἀπὸ κοντά. Στὶς σελ. 247-248 τῆς διατριβῆς μου ἡ συζήτηση εἶναι γιὰ τὴ μελέτη τοῦ C. Proussis «Platonic elements in Palamas». Γράφω κατὰ λέξη τὰ ἑξῆς: «Ἡμεῖς ὑποθέτομεν ὅτι αἱ ἀπόψεις τοῦ Παλαμᾶ, αἱ χαρακτηριζόμεναι ὑπὸ τοῦ C. Proussis ὡς «πλατωνικαί», εἶναι παρνασσικῆς προελεύσεως. Εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἀγόμεθα ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ προσδιορισθοῦν διὰ τὰ ἐν λόγῳ παλαμικὰ ποιήματα συγκεκριμέναι πλατωνικαὶ πηγαὶ ἀφ' ἑνὸς — καὶ τοῦτο καταδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ C. Proussis οὐδεμίαν τοιαύτην πηγὴν παραθέτει — ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ λόγου ὅτι εἶναι σχετικῶς εὔκολον νὰ ἐπισημανθοῦν συγκεκριμέναι παρνασσικαὶ πηγαὶ διὰ τὰ ἐκθέτοντα «πλατωνικὰς» ἀντιλήψεις ποιήματα τοῦ Παλαμᾶ. *Ἐξ ἄλλου τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων ἀνήκουν εἰς τὴν νεανικὴν περίοδον τοῦ Παλαμᾶ (Μία 1889, Ὁ θάνατος τῆς κόρης 1891 κλπ.), κατὰ τὴν ὁποίαν,* ὡς προκύπτει ἐκ τῶν πάσης φύσεως ἄρθρων, μελετῶν καὶ λοιπῶν πεζῶν ἔργων του, δὲν εἶχεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ ἐκ τοῦ πλησίον τὸν Πλάτωνα, ἐνῶ ἀντιθέτως ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν

περίοδον εἶχεν ἐπισταμένως ἐγκύψει εἰς τὴν μελέτην τῆς παρνασσικῆς ποιήσεως» (Πολίτου, σ. 248). Εἶναι φανερό, τουλάχιστον σὲ ὅποιον δὲ διαβάζει ἀπρόσεχτα, ὅτι μιλῶ γιὰ τὴ *νεανικὴ περίοδο*, μέχρι τὸ 1891, κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως προκύπτει (...) καὶ ὄχι γιὰ ὅλη τὴ ζωή του! Θυμίζω στὸν κ. Κασίνη, μιὰ καὶ φαίνεται πὼς τὸ ξεχνᾶ, ὅτι ἡ παλιότερη ἀναφορὰ τοῦ Παλαμᾶ στὸν Πλάτωνα, ποὺ κι αὐτὴ βέβαια ἀποτελεῖ ἁπλὴ μνεία τοῦ *Κρίτωνα*, ἑνὸς κειμένου ποὺ ὁ Παλαμᾶς εἶχε διδαχτεῖ στὸ σχολεῖο[24], βρίσκεται σὲ ἄρθρο τοῦ 1896 (Ἅπαντα, 15, 352), ἑφτὰ ὁλόκληρα δηλαδὴ χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση ποιημάτων στὰ ὁποῖα ἀνιχνεύονται ἀπὸ τὸν Proussis «πλατωνικὰ στοιχεῖα».

Ἔρχομαι τώρα στὶς συγκεκριμένες συσχετίσεις ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Κασίνης ἀνάμεσα σὲ στίχους τῆς *Φλογέρας* καὶ τὸ πλατωνικὸ ἔργο.

1) Ὁ Κασίνης παρατηρεῖ ὅτι ὁ Παλαμᾶς στοὺς στίχους

> *Ἐσ' εἶσαι ἡ γῆ ποὺ οἱ μέλισσες βυζάξανε τὸ μέλι*
> *μέσ' ἀπ' τοῦ θείου σου τοῦ Σοφοῦ τὰ ὁλανθισμένα χείλια;*
>
> (Ἅπαντα, 5, 96)

ἀντιστρέφει «πρόσφορα τὴ σχετικὴ παράδοση γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ Πλάτωνα». Παραθέτει μάλιστα καὶ δύο ἐπιγράμματα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες Λυρικοὺς καὶ τὴν *Ἀνθολογία*, τὰ ὁποῖα διασώζουν τὴν παράδοση αὐτὴ καὶ ἀναφέρονται τὸ ἕνα στὸν Πίνδαρο καὶ τὸ ἄλλο στὸν Ἔρωτα, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ δεύτερο εἶναι πιθανὸ νὰ εἶναι ἐπίγραμμα τοῦ ἴδιου τοῦ Πλάτωνα (Κασίνης, σσ. 226-227).

Ἡ εἰκόνα ὅμως αὐτὴ εἶναι ὁλοφάνερη καὶ στὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle, τὸ πολὺ γνωστό, *Hypatie*:

> *Et la terre écoutait, de ton rêve charmé,*
> *Chanter l'abeille attique entre tes lèvres d'or.*
>
> (Leconte de Lisle P.A., σ. 66)

Ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη του ὅτι στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Παλαμᾶ ὁμιλητὴς εἶναι ὁ Βράχος τῆς Ἀκρόπολης, εὔκολα ὁδηγεῖται στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γῆ, στὴν ὁποία ἀπευθύνεται, εἶναι ἡ Ἀττική, ἡ ἴδια γῆ ποὺ συνδηλώνεται μὲ τὴν «ἀττικὴ μέλισσα» στοὺς στίχους τοῦ Leconte de Lisle. Ὅπως εἶναι τώρα γνωστό, ὁ Παλαμᾶς μετέφρασε τὴν *Ὑπατία* τοῦ Leconte de Lisle τὸ 1894 (Πολίτου, σ. 117, ἡ μετάφραση μάλιστα αὐτὴ προκάλεσε ὁλόκληρη φιλολογικὴ συζήτηση), τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ ἀκριβῶς ποὺ δούλευε τὴ *Φλογέρα*. Παραθέτω

---

24. Βλ. Θεοδώρου Γ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτιστικὴ κληρονομιὰ καὶ νεοελληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ τακτική*, ὅπ. παρ., πίν. III.

τὴν παλαμικὴ μετάφραση τῶν παραπάνω στίχων τοῦ Leconte de Lisle γιατὶ μᾶς φέρνει πιὸ κοντὰ στοὺς πρωτότυπους στίχους τῆς *Φλογέρας*, ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ :

καὶ τ' ὄνειρό σου μάγευε κι ἄκουγε ἡ γῆ νὰ βουΐζῃ
γλυκὰ ἡ ἀ τ τ ι κ ὴ μ έ λ ι σ σ α στὰ ὁ λ ά κ ρ ι β ά σ ο υ χ ε ί λ η.
("Απαντα, 11, 256)

«Ὁλανθισμένα» χείλια στὴ *Φλογέρα*, «ὁλάκριβα» στὴ μετάφραση τῆς *Ὑπατίας*. Σημειώνω πὼς στὰ παρατιθέμενα ἀπὸ τὸν Κασίνη ἐπιγράμματα τὰ χείλη χαρακτηρίζονται «βρεφικά, νηπιακὰ» ἢ γενικὰ «εὐχάριστα» *(χείλεσι νηπιάχοισι καὶ λαροῖς ἐπὶ χείλεσι)*.

Βέβαια τὰ παραπάνω ἐπιγράμματα δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὸ πλατωνικὸ ἔργο καὶ δὲν μποροῦν ἐπομένως νὰ λειτουργήσουν ὡς ἀπόδειξη ἢ ἔνδειξη ἔστω ὅτι ὁ Παλαμᾶς τὸ εἶχε μελετήσει στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε — καὶ αὐτὸ νομίζω ὅτι ἦταν τὸ θέμα μας. Μὲ τὸν Πλάτωνα σχετίζονται μόνον ἔμμεσα καὶ μᾶς ὁδηγοῦν πολὺ περισσότερο στὴν *Ἀνθολογία* παρὰ στὸ πλατωνικὸ ἔργο. Σχετικὰ μὲ τὴν *Ἀνθολογία* λοιπὸν θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω τὰ ἑξῆς χρήσιμα ἴσως:

Ἂν θυμηθοῦμε τὴν παρατήρηση τοῦ ἴδιου τοῦ Παλαμᾶ στὸ ἄρθρο τοῦ 1887 γιὰ τὸν Leconte de Lisle ὅτι ὁ «Ἕλλην ἀναγνώστης διατρέχων τὰ *Ἀρχαϊκὰ ποιήματα*... [τοῦ Leconte de Lisle] κατέχεται ὑπὸ τῆς φροντίδος νὰ ἀνεύρῃ τὰς πηγὰς αὐτοῦ εἰς ἀντιστοίχους ἐννοίας καὶ λέξεις *ἀναδιφῶν σελίδας* ἐκ τῆς *Λυρικῆς Ἀνθολογίας*, ἐκ τοῦ Πινδάρου τοῦ Θεοκρίτου ἢ τοῦ Καλλιμάχου» ("Απαντα, 15, 62), πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ ὁ ποιητής μας ἔκανε τὸ ἴδιο καὶ μάλιστα σχετικὰ νωρίς. Ἡ ὑπόθεσή μας ἐνισχύεται ἀκόμα περισσότερο, ἂν συνδυάσουμε τὴν παραπάνω σημαντικότατη παρατήρηση τοῦ Παλαμᾶ μὲ μιὰν ἄλλη, εἰδικὰ γιὰ τὴν *Ἀνθολογία* αὐτὴ τὴ φορά, σὲ κείμενο τοῦ 1901, ὅτι δηλαδὴ «ὅποιος *φυλλολόγησε κάτως προσεκτικὰ τὶς σελίδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας*, ξέρει πὼς ὄχι μόνο ἕνα σονέτο, καθὼς τὸ εἶπεν ὁ Βουαλώ, μὰ κ' ἕνα τετράστιχο κ' ἕνα δίστιχο ἐπίγραμμα μπορεῖ νὰ ἀξίζει ὁλόκληρο ποίημα» ("Απαντα, 6, 215). Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε περίπου βέβαιο ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν *Poèmes Antiques* τὸ 1882, πραγματοποίησε τὸ ἀργότερο ὡς τὸ 1901 (αὐτὸ δείχνει ὁ ἀόριστος *φυλλολόγησε*) τὴν προτεινόμενη τὸ 1887, μὲ ἀφορμὴ τὸν Leconte de Lisle, ἀναδίφηση στὶς σελίδες τῆς *Λυρικῆς Ἀνθολογίας*.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη παρατήρηση σχετικὴ μὲ τοὺς παραπάνω στίχους τῆς *Φλογέρας* ἀλλὰ καὶ μὲ στίχους ἀπὸ τὴν *Ξενητεμένη* (1891), ἀπὸ τοὺς *Χαιρετισμοὺς τῆς Ἡλιογέννητης* (1900) καὶ ἀπὸ τὸ ποίημα *Πήγασος (Οἱ Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας*, 1912), ὅπου ἀπαντᾶ ἡ εἰκόνα τῆς «ἀττικῆς μέλισσας».

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἀπομακρύνει ἀρκετὰ τοὺς παλαμικοὺς στίχους ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα τῆς *Ἀνθολογίας* — ἀπὸ τὸν Πλάτωνα βέβαια καὶ τὸ ἔργο του εἴμαστε ἤδη πολὺ μακριὰ — καὶ τοὺς φέρνει, ἀντίθετα, πολὺ κοντὰ σὲ ἀνάλογους παρνασσικούς. Τὰ παλαμικὰ αὐτὰ χωρία ἔχουν ἕνα κοινὸ γνώρισμα: Ἢ ὑπογραμμίζουν τὴ θλίψη τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴν ὁριστικὴ παρέλευση τοῦ ἀρχαίου κόσμου — ἡ ἀττικὴ μέλισσα δὲν ἀποθέτει πιὰ τὸ μέλι της στὰ χείλη τῶν Πλατώνων, ἀλλὰ σὲ ξένα, βάρβαρα χείλη — ἢ ἐκφράζουν τὴν ἄποψη ὅτι μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῶν καιρῶν ἡ μελίρρυτη Μούσα τῶν ποιητῶν ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ποὺ «μετρημένα ἀργομιλεῖ», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ σιμώνει καμιὰ μέλισσα στὰ πικρανοιγμένα χείλη της. Παραθέτω τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ στὴ χρονολογική τους σειρά:

α) *Ἤρθανε χρόνια δίσεχτα, τὰ Ὁμηρικὰ τραγούδια*
σώπασαν πιά, βουβάθηκαν οἱ Πλάτωνες γιὰ πάντα,
καὶ τῶν βουνῶν σου οἱ μέλισσες μακριὰ σὲ ξένα χείλη
τὸ παραιτοῦν τὸ μέλι τους, καὶ οἱ ποιητές ποὺ τώρα
μὲ τὰ συντρίμμια ἀπόμειναν στὴν ἔρημην Ἑλλάδα(...)

(*Ἡ Ξενητεμένη*, 1891, Ἅπαντα, 1, 222).

β) Ἡ Ἐπιστήμη, τέχνη «ἀγέλαστη καὶ καταφρονετική»

ὅταν μετρημένα ἀργομιλεῖ,
στὰ πικρανοιγμένα χείλη της
δὲ σιμώνει καμιὰ μέλισσα
γιὰ νὰ μάσῃ ξανθὸ μέλι.

(*Οἱ Χαιρετισμοὶ τῆς Ἡλιογέννητης*, 1900, Ἅπαντα, 3, 266)

γ) Ὁ ἱερὸς Βράχος, στὸν Ζ΄ Λόγο τῆς *Φλογέρας*, θρηνεῖ γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ δυσκολεύεται νὰ ἀναγνωρίσει τὴ γῆ τῆς Ἀττικῆς:

— Κι ὁ βράχος ὁ ξαγναντευτὴς κι ὁ στοιχειωμένος βράχος
βογγᾶ καὶ συλλογίζεται κι ὅλα τὰ χίλια μύρια
στόματ' ἀνοίγει καὶ μιλᾶ, κ' εἶναι τὸ μίλημά του
σὰ μάννας ἀναφυλλητὸ στὴν κάσσα τ' ἀκριβοῦ της:
— Οἴμέ! τὸ κάμα εἶναι πλατὺ καὶ τὸ νερὸ μιὰ στάλα
κι ὁ λυτρωμὸς μιὰν ἀστραφιὰ κι ὄνειρο τ' ἀντιστύλι.
Ἔσ' εἶσαι ἡ γῆ ποὺ οἱ μέλισσες βυζάξανε τὸ μέλι
μέσ' ἀπ' τοῦ θείου σου τοῦ Σοφοῦ τὰ ὁλανθισμένα χείλια;

(*Φλογέρα*, 1910, Ἅπαντα, 5, 96)

δ) Ὁ Μπάϋρον στὸ ποίημα *Ὁ Πήγασος*

Ἑλληνολάτρης βάρβαρος, ροβόλησε
μακρυάθε καὶ γονάτισε στὸ δοξασμένο χῶμα·
τῆς Ἀττικῆς οἱ μέλισσες δὲν τὸ καταφρονέσανε
τὸ σκυθικό του στόμα.
(*Οἱ Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας*, 1912, Ἅπαντα, 5, 225)

Ὡστόσο, τὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῶν ἀποσπασμάτων 1, 3, καὶ 4, μέσα στὸ ὁποῖο τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ἡ εἰκόνα τῆς ἀττικῆς μέλισσας, ἡ θλίψη δηλαδὴ ἢ καὶ ὁ θρῆνος γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, βρίσκεται σὲ πλήρη ἀντιστοιχία μὲ τὴν ὅλη ἀτμόσφαιρα ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ θεματικὸ πυρῆνα τοῦ ποιήματος τοῦ Leconte de Lisle *Hypatie*, ὅπου ἄλλωστε ὑπάρχει, ὅπως εἴδαμε καὶ ἡ συγκεκριμένη εἰκόνα. Δίνω τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα στὴ μετάφραση τοῦ Παλαμᾶ:

Ὑ π α τ ί α

Ὅταν ξεπέφτουνε τῆς γῆς οἱ ἀφέντες, τὰ μεγάλα,
κ' οἱ θεῖες θρησκεῖες γονατισμένες ἀπὸ τοὺς αἰῶνες,
παίρνουν τῆς ἀπολησμονιᾶς τὸ μονοπάτι τὸ ἔρμο,
ἐνῶ γκρεμίζονται οἱ βωμοὶ τους ἀστραποκαμένοι,

τὸ φύλλο τὸ ἀνεμόδαρτο τοῦ δέντρου τῆς Ἑλλάδας
τῶν πρόναων ἔρημων πιὰ τὸ δρόμο ἀποσκεπάζει,
καὶ πέρα ἀπὸ τὰ πέλαγα στὸν πυκνερώτατο ἴσκιο
πρὸς ἥλιο ὁ νοῦς ὁ ἀνθρώπινος πρωτόφαντο ἁρμενίζει
(.....)
Τ ῶ ν π ε θ α μ έ ν ω ν σ ο υ θ ε ῶ ν τὸ μνῆμα, ἐσύ, Παρθένα,
ποὺ μ' ἕνα φύλλο σκέπασες ἀπὸ τὸ φόρεμά σου,
ἱέρισσα εὐλαβητικὴ λατρείας ἀποσβησμένης
τῶν οὐρανῶν της ἁγνὴ ἐσὺ καὶ τελευταία ἀχτίδα,
(.....)
Ὀρθὴ φεγγαροπρόσωπη, στοὺς ναοὺς τοὺς ἅγιους μέσα
ποὺ φεύγοντας οἱ ἀχάριστοι λαοὶ τοὺς παρατοῦσαν,
προφητικὴ Πυθώνισσα στοὺς τρίποδες δεμένη,
μέσα σ' ἐσένα οἱ προδομένοι θεοὶ τρεμοσαλεύουν.

Σ τ ὰ σ ύ γ ν ε φ α τ ὰ π ύ ρ ι ν α τ ο ὺ ς ἔ β λ ε π ε ς· π ε ρ ν ο ῦ σ α ν
ποτίζοντάς σε μ' ἔρωτα καὶ μ' ἐπιστήμη πάντα

καὶ τ' ὄνειρό σου μάγευε κι ἄκουγε ἡ γῆ νὰ βουΐζῃ
γλυκὰ ἡ ἀττικὴ μέλισσα στὰ ὁλάκριβά σου χείλη.
(.....)
Σοφὴ παιδούλα, πάναγνη μέσ' στὰ θνητά σου ἀδέρφια,
εὐγενικό, ἀκηλίδωτο μέτωπο μέσα στ' ἄλλα,
καὶ ποιά ψυχὴ τραγούδησε σὲ πιὸ ὄμορφα χείλη ἀπάνου,
κι ἄστραψε καὶ πιὸ διάφανη σὲ μάτια πιὸ ἐμπνευσμένα;
(.....)
Στάχτη οἱ θεοί, βουβὴ καὶ ἡ γῆ πιὰ τίποτε σὰν πρῶτα
στὸ ρημασμένο σου οὐρανὸ δὲ θὰ ξαναμιλήσῃ.
Μὰ ζῆσε μέσα στοῦ ποιητῆ τὰ σπλάχνα, ἐκεῖ τραγούδα
τὸν ὕμνο τὸ μελωδικὸ ρῆς ἅγιας Ὁμορφάδας.

Μονάχη ἀπάνου ἀπ' ὅλα ζῇ καὶ ἀσάλευτη καὶ αἰώνια
ὁ θάνατος τὰ πλαντασμένα σύμπαντα σκορπίζει,
μὰ ἡ ὁμορφιὰ λαμποκοπᾶ καὶ ξαναπλάθει τὰ ὅλα,
στριφογυρνᾶν κάτου ἀπὸ τᾶσπρα πόδια της οἱ κόσμοι.

(Ἅπαντα, 11, 225-257)

Τὸ μεγάλο αὐτὸ ἀπόσπασμα τῆς *Ὑπατίας* τοῦ Leconte de Lisle μᾶς ὁδηγεῖ εἰδικότερα στὸν Ζ' καὶ Η' Λόγο τῆς *Φλογέρας*, τῶν ὁποίων θεματικοὶ ἐπίσης ἄξονες εἶναι ἡ ὁριστικὴ ἀπώλεια τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τὸ γκρέμισμα τῶν ἀρχαίων βωμῶν, ὁ διωγμὸς τῶν Θεῶν ἀπὸ τὴ γῆ τους καὶ ὁ θάνατός τους. Ἐπιπλέον στὸν Η' Λόγο τιμᾶται ὁ Λύκιος Πρόκλος γιατί, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ Ὑπατία, ἐπιμένει στὴ λατρεία τῶν ἀρχαίων θεῶν, σὲ μία ἐποχὴ ποὺ κανεὶς δὲν πιστεύει πιὰ σ' αὐτούς:

ἐσεῖς οἱ ἀρχαῖοι
θεοὶ οἱ διωγμένοι — (βρικολάκοι γίναν καὶ δαιμόνοι
οἱ ἀρχαῖοι θεοί, κι ἀπ' τοὺς βωμοὺς κι ἀπ' τὰ ἱερὰ τριγύρω
λυπητερὰ νυχτοπετᾶν καὶ νυχτοπαραδέρνουν)
(.....)
Ἔσ' εἶσαι ἡ γῆ ποὺ οἱ μέλισσες βυζάξανε τὸ μέλι
μέσ' ἀπ' τοῦ θείου σου τοῦ Σοφοῦ τὰ ὁλανθισμένα χείλια;
(.....)
Μὰ ἡ Ἀφροδίτη μάρμαρο, φάντασμα ἡ Κόρη. Βράχε
φόβος κρυερὸς καὶ μυστικὸς δένει τὸ μίλημά σου
κι ὅσους ἀπάνου σου κρατᾶς θεοὺς καὶ ἡρώους, κ' ἐκεῖνοι
φαντάσματα καὶ μάρμαρα.

Καὶ κάποιος λόγος τὸ εἶπε
τριγυριστής, παραδοτὸς ἀπὸ καιρὸ τοῦ κόσμου
πὼς κάποιο ἡλιοβασίλεμα φερτὸς ἀπὸ τὴν Ξάνθο
(.....)
στῆς Κόρης ἔφτασε τὴ γῆ (.....)
ὁ Λύκιος Πρόκλος, ὁ στερνὸς τῶν ἐθνικῶν προφήτης,
(.....)
προσκυνητὴς ἀθόλωτος, μὲ τῆς ψυχῆς τὰ μάτια,
(.....)
— Κυρά, τὸ σπίτι μου ἕτοιμο πάντα γιὰ σέ· κι ἀκόμα
κι ἀχάλαστο κι ἀσύγκριτο, σπίτι ἄλλο· νὰ ἡ ψυχή μου(...)
Καὶ θὰ σὲ κλείσω, μέσα μου θὰ ζῇς, ἀθάνατη εἶσαι
μὰ καὶ ἡ ψυχή μου, ἀθάνατη, πνοούλα τῆς πνοῆς σου.

("Απαντα, 5, 94, 96, 101, 103)

2) Ἡ ἀναφορὰ στὴν *Ἀτλαντίδα*, στὸν ΙΑ' Λόγο τῆς *Φλογέρας* ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα παλαμικὰ ποιήματα, δὲν πιστεύω, ὅπως ὁ Κασίνης, ὅτι πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸν *Κριτία* τοῦ Πλάτωνα καὶ τὸν *Τίμαιο*, ἔστω κι ἂν ὁ Παλαμᾶς «κρατοῦσε ξεχωριστὴ ἀγάπη» στὸ τελευταῖο αὐτὸ πλατωνικὸ ἔργο (Κασίνης, σ. 228). Πρῶτα γιατὶ τὴν ἀγάπη αὐτὴ ἐκφράζει πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ συγκεκριμένα σὲ ἄρθρο τοῦ 1919 μὲ τὸν τίτλο *Παλαιὰ βιβλία* (ἐφ. *Ἐμπρός*, 24 Σεπτ. 1919) καὶ δεύτερο καὶ κυριότερο γιατὶ οἱ γενικότατες αὐτὲς ἀναφορὲς στὴ μυθικὴ Ἀτλαντίδα δὲν ἔχουν καμιὰ στενότερη σχέση μὲ τὸ πλατωνικὸ κείμενο καὶ μποροῦν κάλλιστα νὰ ἀπορρέουν ἀπὸ ὅσα, ὡς γνώση, ἀποτελοῦν κοινὸ κτῆμα τῶν κατὰ κάποιο τρόπο μορφωμένων ἀνθρώπων.

3) Τὸ ἴδιο πιστεύω ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ διττὸ χαρακτηρισμὸ τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, δηλαδὴ ὡς *οὐρανίας καὶ πορνικῆς*. Πράγματι ἡ οὐράνια καὶ ἡ πάνδημη Ἀφροδίτη εἶναι ἕνα σχῆμα ποὺ μὲ ἀφετηρία, βέβαια, τὸ πλατωνικὸ *Συμπόσιο* ἔχει γίνει διαμέσου τῶν αἰώνων ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς πνευματικῆς κληρονομιᾶς ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἑλληνοτραφῶν, ἔτσι ὥστε ἡ ἀναγωγὴ τῶν χωρίων ὅπου τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀπαντᾶ στὴν ἀρχικὴ πλατωνικὴ πηγὴ νὰ εἶναι τουλάχιστον προβληματική, ἂν ὄχι ἀφελής.

Ἀλλὰ καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ γενικότερο θέμα στὰ πλαίσια τοῦ ὁποίου μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ἡ «πορνικὴ καὶ οὐράνια» Ἀφροδίτη. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ὁ θάνατος τῶν διαφόρων θεῶν, ποὺ κατὰ καιροὺς λάτρεψε ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο γλιτώνουν μόνον ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Ἀφροδίτη, ἀφοῦ ἐπιβιώνουν στὸ σημερινὸ κόσμο ἡ μία ὡς Σοφία καὶ ἡ ἄλλη ὡς Ἀγάπη:

Καὶ οἱ μοιραστὲς τῆς ἀμοιβῆς καὶ τῆς ποινῆς οἱ ἀφέντες
πὰν πᾶνε, οἱ μοιραστὲς θεοί, πάν' οἱ θεοὶ ἀφεντάδες,
(.....)
Μονόθεοι καὶ πολύθεοι, κριτές, τύραννοι, σκιάχτρα,
Βαλχάλες, Ὄλυμποι, οὐρανοί, παράδεισοι, ὅλα πᾶνε,
(.....)
καὶ μόνοι θεοί, ποὺ ζοῦνε
κι ἀκόμα ἀπόξω ἀπ' τὸ χαμό, νὰ ἡ Ἀθηνᾶ, Σοφία
τώρα εἶναι τ' ὄνομά της, νά! Νὰ κ' ἡ Ἀφροδίτη, Ἀγάπη
τώρα κ' ἐκείνης τ' ὄνομα, κι ἀφροχύνεται πάντα
ὁλόγυμνη ἀπ' τὴν ἄβυσσο, καὶ πορνικὴ καὶ οὐράνια.

(Ἅπαντα, 5, 140-141)

Ὁ «θάνατος τῶν θεῶν» ὅμως ἀποτελεῖ καὶ τυπικὸ παρνασσικὸ θέμα ποὺ ἀπασχόλησε κυρίως τὸν Leconte de Lisle — τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ σχετικὸ ποίημα εἶναι *La Paix des Dieux* — τὸν Th. de Banville καὶ τὸν L. Ménard. Ὅπως ἔχω μάλιστα στὴ μελέτη μου παρατηρήσει, ἡ τελικὴ τοποθέτηση τοῦ Παλαμᾶ ἀπέναντι στὸ θέμα αὐτὸ καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ Λόγο τοῦ *Δωδεκάλογου* ποὺ ἐπιγράφεται ἀκριβῶς «Ὁ θάνατος τῶν Θεῶν» ἀντλεῖ τὸ ὑλικό του ἀπὸ τὸν Leconte de Lisle, πλησιάζει περισσότερο πρὸς τὴ θέση καὶ πίστη τοῦ Th. de Banville, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀνάσταση καὶ ἐπιστροφὴ τῶν ἀρχαίων θεῶν θὰ πραγματοποιηθεῖ μέσω τῆς ποίησης (Πολίτου, σσ. 266-267, 270-271).

Τὸ συμπέρασμά μου εἶναι ὅτι τὰ εὑρήματα τοῦ Κασίνη ἀπὸ τὴ *Φλογέρα* δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε ἢ ἀξιοποίησε μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο τὰ πλατωνικὰ κείμενα γράφοντας τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο. Ἀντίθετα ὁ συσχετισμὸς τῶν «πλατωνικῶν» χωρίων τῆς *Φλογέρας* μὲ παρνασσικὰ ποιήματα εἶναι σχετικὰ εὔκολος καὶ φέρνει στὴν ἐπιφάνεια ὁμοιότητες ποὺ ἀνήκουν τόσο στὸ γενικότερο θεματικὸ ἐπίπεδο ὅσο καὶ στὸ εἰδικότερο ἐκφραστικό.

3.9. Ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος

Ὁ Κασίνης γράφει τὰ ἑξῆς σχετικὰ μὲ τὸν Ἀπολλώνιο: «Τὸ ἂν γνώρισε καὶ πόσο τὰ *Ἀργοναυτικὰ* τοῦ Ἀπολλώνιου ὁ Παλαμᾶς, ὥστε νὰ ἔχει ἀναμνήσεις, δὲν ἀποδείχτηκε ὡς τώρα(...) Κατὰ συνέπεια, ἡ παράξενη σύμπτωση, ποὺ σημειώνεται πιὸ κάτω, ἀνάμεσα στοὺς στίχους τοῦ Παλαμᾶ(...) καὶ τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Ρόδιου(...) δὲν ἔχει καμία ἀποδεικτικὴ δύναμη, ἀλλ' ἀναφέρετ' ἐδῶ γιὰ τὸ περίεργο τοῦ πράγματος» (Κασίνης, σ. 229).

Οἱ συμπτώσεις βέβαια δὲν εἶναι φαινόμενο ἄγνωστο στὴν ἱστορία τῶν

γραμμάτων καὶ τῶν ἰδεῶν. Εἶναι ὅμως δυνατὸ νὰ μὴ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἁπλὴ σύμπτωση, ἂν λάβουμε σοβαρὰ ὑπόψη μας τὰ ἑξῆς:

1) Στὸν τρίτο τόμο τῆς *Ἑλληνικῆς Χρηστομάθειας* τοῦ Ἀλ. Ρίζου Ραγκαβῆ «πρὸς χρῆσιν τῶν ἁπανταχοῦ Ἑλληνικῶν σχολείων», τῆς ὁποίας τὰ κείμενα σύμφωνα καὶ μὲ τὸ Β.Δ. τοῦ 1836 εἶχαν εὐρύτατα χρησιμοποιηθεῖ κατὰ τὴν περίοδο 1844-1884 γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν, περιλαμβάνονται καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ *Ἀργοναυτικὰ* τοῦ Ἀπολλώνιου[25]. Ἑπομένως εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶχε διδαχτεῖ ὁ Παλαμᾶς τὰ *Ἀργοναυτικὰ* στὸ σχολεῖο.

2) Ὁ Th. de Banville στὸ ποίημά του *Médée* τῆς συλλογῆς *Les Princesses* τοποθετεῖ ὡς motto ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ *Ἀργοναυτικά*, σὲ μετάφραση J.-J.-A. Caussin (Banville, 4, σ. 221).

3) Ὁ L. Ménard στὸ ἔργο του *Du polythéisme hellénique* — καὶ πάλι! — ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους τῆς «ἱερῆς ποίησης» μνημονεύει, μὲ ἔμφαση μάλιστα, τὸν Ἀπολλώνιο τὸ Ρόδιο: «Il faut citer en première ligne(...) Apollonios de Rhodes, auteur d'un poème sur les Argonautes, imité par Valerius Flaccus et quelquefois par Virgile»[26].

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω δὲ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀβάσιμη ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Παλαμᾶς γνώρισε τὸ *Ἀργοναυτικά*, ἀρκετὰ νωρὶς μάλιστα, καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἴχνη αὐτῆς τῆς γνωριμίας, στὴ *Φλογέρα* τουλάχιστον, εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτα.

3.10. Ὁ Βίωνας

Ὁ Κασίνης, γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψή του ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἀντλεῖ κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν *Βίον Ἀδώνιδος* τοῦ Βίωνα, παραπέμπει σὲ δύο παλαμικὰ ἀποσπάσματα ποὺ μαρτυροῦν τὴν «πρώιμη γνωριμία του μὲ τοὺς βουκολικούς» (Κασίνης, σ. 229). Ὅταν ὅμως ἀνατρέξει κανεὶς στὸ παλαμικὸ κείμενο διαπιστώνει ὅτι καὶ τὶς δύο φορὲς γίνεται λόγος μόνο γιὰ τὸν Θεόκριτο, καὶ μάλιστα γιὰ τὴν ἴδια καὶ τὶς δύο φορὲς ἔκδοση καὶ μετάφραση τοῦ Νεόφυτου Δούκα, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὸ σχολεῖο. Τὴν «ἀρχαιόζηλη» αὐτή, ὅπως τὴν ὀνομάζει, μετάφραση τοῦ Δούκα θεωροῦσε ὁ Παλαμᾶς ἐξίσου δύσκολη μὲ τὸ ἀρχαῖο κείμενο καὶ «ἀμετάφραστη χωρὶς τὴ συνδρομὴ τοῦ δασκάλου» (Ἅπαντα, 5, 251 καὶ 4, 315). Μόνο λοιπὸν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Παλαμᾶς-μαθητὴς διδάχτηκε στὸ σχολεῖο τὸν Θεόκριτο, δὲν μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε, ὅπως ὁ Κασίνης, «μαρ-

---

25. Βλ. Θεοδώρου Γ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτιστικὴ κληρονομία καὶ νεοελληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ τακτική*, ὅπ. παρ., σ. 59.

26. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σ. 99. Ἡ μετάφραση: «Πρέπει νὰ μνημονεύσουμε καταρχὴν τὸν Ἀπολλώνιο τὸ Ρόδιο, συγγραφέα ἑνὸς ποιήματος γιὰ τοὺς Ἀργοναῦτες, ποὺ τὸν μιμήθηκε ὁ Βαλέριος Φλάκκος καὶ μερικὲς φορὲς ὁ Βιργίλιος».

τυρημένη τὴν πρώιμη γνωριμία του τοὺς βουκολικούς» συλλήβδην, ἄρα καὶ μὲ τὸν Βίωνα!

Ἔχοντας δεχτεῖ ὡς βέβαιη τὴ γνωριμία τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὸν Βίωνα, σύμφωνα μὲ τὸν παραπάνω συλλογισμό του, ὁ Κασίνης μὲ κατηγορεῖ στὴ συνέχεια γιατί «ἀντίθετα μὲ τὶς ὁμολογίες τοῦ ποιητῆ» [ποὺ ὅμως εἶναι, ὅπως εἴδαμε, μόνο γιὰ τὸν Θεόκριτο] πιστεύω πὼς «πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον(...) ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἤχθη εἰς τὴν μελέτην τῶν δύο ἀνωτέρω συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος διὰ τοῦ Leconte de Lisle» (Κασίνης, σ. 229, σημ. 259). Ὅπως θὰ δοῦμε ὅμως ἀμέσως πιὸ κάτω, ὁ Κασίνης, κατὰ τὸ γνωστό του τρόπο, ἀπομονώνει ἀπὸ τὸ κείμενό μου προτάσεις καὶ παραλείπει καίριες λέξεις, γιὰ νὰ ὁδηγήσει τὰ πράγματα ἐκεῖ ποὺ θέλει αὐτός. Ἂς δοῦμε πῶς ἔχει ἡ ὑπόθεση:

Μὲ ἀφορμὴ τὸ ποίημα τοῦ Παλαμᾶ Ἡ *Ξενητεμένη* (1891), τοῦ ὁποίου ἀναμφισβήτητη πηγὴ ὑπῆρξε τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *Vénus de Milo*, παρατηρῶ ὅτι στὸ ἀπόσπασμα ὅπου ὁ ποιητὴς μας πραγματεύεται τὸ μῦθο τοῦ Ἀδώνιδος ὑπάρχει εὐκρινέστατη φραστικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *Parfum d'Adônis* (πρβλ. *διάφανο, ξανθὸ* τὸ θεῖο του αἷμα - de ton sang *rose* et *frais*). Καὶ συνεχίζω μὲ τὰ ἑξῆς κατὰ λέξη: «Δυστυχῶς — ἢ εὐτυχῶς — ἡ χρονολογικὴ συσχέτισις τῶν δύο τούτων ποιημάτων δὲν ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἐχρησιμοποίησεν ὡς πηγὴν τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle. Διότι, ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς ἐδημοσίευσε τὴν *Ξενητεμένην* τὸ 1891, τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle, ἀνῆκον εἰς τὴν ἑνότητα *Hymnes Orphiques*, περιελήφθη εἰς τὴν μεταθανάτιον συλλογὴν *Derniers Poèmes*, ἡ ὁποία ἐξεδόθη τὸ 1895, εἶχε δὲ δημοσιευθῇ μετὰ τῶν λοιπῶν *Ὀρφικῶν Ὕμνων* εἰς τὴν *Revue des deux Mondes* μόλις τὸ 1893. Ὡς ἐκ τούτου μένει μόνον ἡ ὑπόθεσις ὅτι καὶ οἱ δύο ποιηταὶ ἤντλησαν ἐκ προγενεστέρας πηγῆς, πιθανώτατα δὲ ἐκ τοῦ Θεοκρίτου ἢ καὶ τοῦ Βίωνος (Πρβλ. Θεοκριτ. *Ἀδωνιάζουσαι*, 113-125. Βίων., *Ἀδώνιδος Ἐπιτάφιος*, 65-66). Σημειωτέον ὅτι τοὺς Ἕλληνας βουκολικοὺς ὁ Παλαμᾶς *εἶναι δυνατὸν νὰ ἐδιάβασε καὶ ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ Leconte de Lisle* (Hésiode-Hymnes Orphiques - Théocrite - Bion - Moskhos - Tyrtée - Odes Anacréontiques. Traduction nouvelle par Leconte de Lisle, Alphonse Lemerre éditeur, Paris 1869». Ὅλα αὐτὰ Πολίτου, σσ. 397-398. Ὁ κάθε ἀναγνώστης ἂς βγάλει τὰ συμπεράσματά του.

3.11. Ὁ Πλούταρχος

Ὅτι ἀπὸ πολὺ νωρὶς διάβαζε τὸν Πλούταρχο μᾶς τὸ ἔχει ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς ρητὰ ὁμολογήσει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ὅτι τὰ δύο χωρία τῆς *Φλογέρας*, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τοὺς «ἔμμετρους νόμους» τοῦ Σόλωνα καὶ γιὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ἀμαζόνων στὴν Ἀττική, ἔχουν ὡς ἀρχὴ τὶς πληροφορίες τοῦ Πλουτάρχου εἶναι πολὺ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ ἀποδειχτεῖ. Μάλιστα οἱ στίχοι οἱ ἀναφερόμενοι στὶς Ἀμαζόνες

Καὶ πάντα λάμιες μονοβύζες οἱ Ἀμαζόνες τρέχουν
ἀδάμαστες μὲ τ' ἄλογα τ' ἀδάμαστα καὶ πάντα
τοὺς κόβουνε τὸ δρόμο τους κοντὰ στὸ Ἰλίσσιο ρέμα
γερότεροι ἀπ' τὸν ποταμὸ λεβέντες Ἀθηνιῶτες

(Ἅπαντα, 5, 91)

ἔχουν πολὺ ἐντονότερες ὁμοιότητες μὲ τοὺς ἀκόλουθους στίχους τοῦ Th. de Banville, ἀπὸ τὸ σονέτο *Antiope*, τοὺς ὁποίους παραθέτω γιὰ πρώτη φορά:

Près du clair Ilissos au rivage fleuri
L'indomptable Thesée a vaincu les guerrières.
Mourantes, leurs chevaux les traînent dans les pierres:
Pas un de ces beaux corps qui ne râle meurtri[27].

(Banville, 4, σ. 225)

παρὰ μὲ τὸ πεζὸ ἀπόσπασμα τοῦ Πλουτάρχου, τὸ ὁποῖο καὶ ἀπηχοῦν κατὰ τὸν Κασίνη:

«μάχεσθαι δὲ πρὸς τοῦτο Ἀθηναίους παρὰ τοῦ Μουσείου ταῖς Ἀμαζόσι συμπεσόντας [...] καὶ ὑποχωρῆσαι ταῖς γυναιξίν,, ἀπὸ δὲ Παλλαδίου καὶ Ἀρδηττοῦ καὶ Λυκείου προσβαλόντας ὥσασθαι τὸ δεξιὸν αὐτῶν ἄχρι τοῦ στρατοπέδου καὶ πολλὰς καταβαλεῖν».

(Κασίνης, σ. 231).

3.12. Ὁ Δέξιππος

Ὁ Κασίνης καταλήγει στὸ ἀρκετὰ πειστικὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε πράγματι ἀπόσπασμα τοῦ Δέξιππου, τὸ ὁποῖο ὅμως γνώρισε «ἀπὸ δεύτερο χέρι», μιὰ καὶ παρατίθεται σχολιασμένο ἀπὸ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο. Καὶ σωστὰ ὑπογραμμίζει ὁ Κασίνης ὅτι «ἐκεῖνο ποὺ πάνω ἀπ' ὅλα ἐνθουσίαζε τὸν Παλαμᾶ στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ποὺ ὁ Δέξιππος ἦταν Ἀθηναῖος καὶ τοῦ σπαθιοῦ πιστὸς καὶ τῆς ἰδέας» (Κασίνης, σσ. 232-233).

Πραγματικὰ ὁ Παλαμᾶς ἔχει συχνὰ ἐκφράσει τὴν προτίμηση καὶ τὸ θαυμασμό του γιὰ τοὺς ποιητὲς/σοφοὺς vs πατριῶτες/πολίτες, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν προσφιλή του ἄποψη ὅτι ἡ ποίηση, μὲ τὸ νὰ εἶναι δημιουργικὴ δύναμη, ἔχει βοηθήσει ἀποτελεσματικὰ σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὴν πατρίδα καὶ τὴν πολιτεία. Ὅπως ὅμως ἔχω δείξει ἡ ἰδέα αὐτὴ εἶχε ἐπίσης συγκινήσει τοὺς παρνασσικούς, κυρίως τὸν Sully Prudhomme (Πολίτου, σσ. 215-222).

---

27. Ἡ μετάφραση σὲ πεζό: «Κοντὰ στὸν καθάριο Ἰλισσὸ μὲ τὶς ἀνθισμένες ὄχθες ὁ ἀδάμαστος Θησέας νίκησε τὶς πολεμίστριες. Καθὼς ξεψυχοῦν, τὰ ἄλογά τους τὶς σέρνουν πάνω στὶς πέτρες: Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὡραῖα κορμιὰ ποὺ νὰ μὴν ἀγκομαχᾶ πληγωμένο».

3.13. Ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος

Ἀπὸ τὴν ψευδεπίγραφη *Βιβλιοθήκη* τοῦ Ἀπολλόδωρου τοῦ Ἀθηναίου ὁ Κασίνης παραθέτει τὸ ἀπόσπασμα τὸ ἀναφερόμενο στὴν ἀνατροφὴ τοῦ νεαροῦ Ἀχιλλέα ἀπὸ τὸν Χείρωνα, τὸ ὁποῖο καὶ ὑποθέτει ὅτι ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποιεῖ «εἴτε ἄμεσα ἢ, πολὺ πιθανότερο, ἔμμεσα μιὰ καὶ οἱ Μυθολογίες ἀπὸ αὐτὸν [τὸν] Ἀπολλόδωρο] ἀντλοῦν τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ἀνατροφὴ τοῦ Ἀχιλλέα» (Κασίνης σ. 233). Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἔχει ὡς ἑξῆς:

κομίζει δὲ παῖδα πρὸς Χείρωνα Πηλεύς. Ὁ δὲ λαβὼν αὐτὸν ἔτρεφε σπλάγχνοις λεόντων καὶ συῶν ἀγρίων καὶ ἄρκτων μυελοῖς· καὶ ὠνόμασεν Ἀχιλλέα.
(Βιβλιοθήκη III 13, 6, 3-4)

Καὶ οἱ στίχοι τοῦ Παλαμᾶ:

(.....) καὶ λέει
τὴν ἀρχοντιά σου ἡ δόξα σου, πανάρχαια, στῶν Ἑλλήνων
πρωτογραμμένη τὸ χρυσὸ βιβλίο κι ἀπὸ τὴν ὥρα
τὴ μακρινὴ ποὺ ὁ Κένταυρος ὁ ἀθάνατος, ἡ βρύση
κάθε σοφίας καὶ μουσικῆς καὶ τῶν θεῶν καμάρι,
τὸν ἔθρεψε μὲ τὸν ἀφρὸ καὶ τοῦ πουλιοῦ τὸ γάλα,
μὲ τὸ μυαλὸ τοῦ λιονταριοῦ, καὶ μὲ ὀρφικὴ μιὰ λύρα
τῶν ἀντρειωμένων τ' ὄνειρο, τὸν ἥρωα ποὺ γιομίζει
τὴν Ἰλιάδα σου, Ὅμηρε, τῶν τραγουδιῶν τραγούδι.
(Ἅπαντα, 5, 71)

Ὁ Κασίνης ἀναγκάζεται νὰ καταφύγει στὴν ὑπόθεση τῆς ἔμμεσης πηγῆς, παραπέμποντας μόνο στὶς πολὺ μεταγενέστερες Μυθολογίες τοῦ Décharme καὶ τοῦ Richepin, ἀφοῦ ρητὰ παραδέχεται «πὼς καμιὰ μνεία δὲν μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει γιὰ τὸν Ἀπολλόδωρο στὸν Παλαμᾶ» (Κασίνης, σ. 233). Συμπληρώνω πὼς τέτοια μνεία, ἔστω καὶ πολὺ μεταγενέστερη τῆς *Φλογέρας*, δὲν ὑπάρχει πράγματι στὸν Παλαμᾶ, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστό, ἔγραφε μὲ πολλὴν εὐκολία γιὰ τὰ κατὰ καιροὺς διαβάσματά του.

Γιὰ μένα βέβαια ἦταν ἐπόμενο καὶ ἀναμενόμενο νὰ μὴ μνημονεύει πουθενὰ στὸ ἔργο του ὁ Παλαμᾶς τὸν Ἀπολλόδωρο, ὅσο κι ἂν οἱ ὁμοιότητες τῶν δύο χωρίων εἶναι, μετὰ τὴν πρώτη σύγκριση, περίπου ἐντυπωσιακές. Κι αὐτὸ γιατὶ τουλάχιστον ὅλα ὅσα ὑπάρχουν στοὺς παλαμικοὺς στίχους τοὺς σχετικοὺς μὲ τὴν ἀνατροφὴ τοῦ Ἀχιλλέα, πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Ἀπολλόδωρου, ὁ Παλαμᾶς τὰ βρῆκε στὸ μεγάλο, ἀπὸ 992 ἀλεξανδρινοὺς στίχους, ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *Khirôn*. Στὴ διατριβή μου ἔχω δείξει ὅτι τὸ ποίημα αὐτὸ χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ σὲ ὁρισμένα σημεῖα τοῦ *Ὕμνου εἰς τὴν Ἀθηνᾶν* (Πολίτου, σσ. 391-394).

Πραγματικὰ στὸ ποίημα αὐτὸ ὁ Leconte de Lisle, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ὀρφέα στὸν Χείρωνα, στὴ σπηλιά του στὸ Πήλιο, τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ μαθήτευε κοντά του ὁ Ἀχιλλέας, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσει μὲ πολλὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸ σοφὸ Κένταυρο καὶ τὴ ζωή του. Στὸ γαλλικὸ ποίημα ὁ Ἀχιλλέας παρουσιάζεται νὰ παίζει λύρα ὅση ὥρα ὁ Κένταυρος ἀναπαύεται — σημειώνω ἐδῶ πὼς στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀπολλόδωρου δὲ γίνεται λόγος γιὰ μουσικὴ ἐκπαίδευση ἢ παιδεία τοῦ Ἀχιλλέα — καὶ νὰ δανείζει ἐπιπλέον τὴ λύρα του στὸν Ὀρφέα, ὅταν αὐτὸς ἀνταποκρινόμενος στὴν παράκληση τοῦ Κένταυρου δέχεται νὰ τραγουδήσει γιὰ χάρη του. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ μᾶς δίνει ἀσφαλῶς τὸ κλειδὶ γιὰ τὸ ἐπίθετο «ὀρφική», μὲ τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ἡ λύρα τοῦ νεαροῦ Ἀχιλλέα. Ἀλλὰ ἂς δοῦμε ὁρισμένους χαρακτηριστικοὺς γιὰ τὸ θέμα μας στίχους τοῦ Leconte de Lisle:

Khirôn aux quatre pieds, roi de la solitude,
Sur la peau d'un lion, couche rude et nocturne,
Est assis, et le jeune Aiakide, au beau corps,
Charme le grand veillard d'harmonieux accords.
La lyre entre ses doigts chante(...)

Ὁ Χείρωνας στὸν Ὀρφέα:

J'ai creusé cette grotte où tu sièges, mon hôte;
et là, durant le cours des âges j'ai a i n o u r r i
De sagesse et d'amour tout un peuple chéri,
Peuple d'adolescents sacrés, race immortelle
Que le l i o n s a u v a g e e n g r a i s s a i t d e s a m o e l l e

Ὁ Χείρωνας στὸν ἔφηβο Ἀχιλλέα:

Viens! o toi, le dernier des nourrissons sublimes
Que mes bras paternels berceront sur ces cimes,
O rejeton des Dieux, ô mon fils bien aimé!
Toi qu'aux mâles vertus tout enfant j'ai formé,
Et qui, de mes vieux jours consolant la tristesse
Fais mon plus doux orgueil et ma seule richesse!
Puisse ton coeur grandir et ne jamais changer!
O mon enfant si cher, Hellas est dans l'attente.
Quels feux eclipseront ton aurore éclatante!
Le plus grand des guerriers, embrassant tes genoux,

Au pied des murs d'Ilos expire sous tes coups...
Un Dieu te percera de sa flèche assassine;
(.....)
Tu tombes, jeune encor; mais ta rapide vie
D'une gloire immortelle, ô mon fils, est suivie;
L'avenir tout entier en sonores échos
Fait retentir ton nom dans l'âme des héros,
Et l'aride Troade, où tous viendront descendre,
Les verra tour à tour inclinés sur ta cendre.

Ὁ Χείρωνας στὸν Ὀρφέα:

Daigne, harmonieux Roi qu'Apollôn même envie,
Charmer d'un chant sacré notre oreille ravie

Ὁ Ὀρφέας:

Comme au faîte des monts Apollôn Musagète,
Le fils de Kalliope est debout!(...)
Il regarde l'Olympe où ses yeux savent lire,
Et d u f i l s d e P é l é e i l a s a i s i l a l y r e.
(.....)
Il va chanter, il chante! Et l'Olympe charmé
S'abaisse de plaisir sur le mont enflammé!
(.....)
Le Péléide écoute, et l a l y r e est muette!
Alteré d'harmonie, il incline la tête[28].

(Leconte de Lisle, P.A., σσ. 187, 212-213, 214-215, 216).

---

28. Ἡ μετάφραση σὲ πεζό: «Ὁ τετράποδος Χείρωνας, βασιλιὰς τῆς μοναξιᾶς, πάνω σ' ἕνα δέρμα λιονταριοῦ, σκληρὸ νυχτερινὸ στρῶμα, κάθεται καὶ ὁ νεαρὸς Αἰακίδης, μὲ τὸ ὡραῖο κορμί, γοητεύει τὸν μέγα γέροντα μὲ ἁρμονικοὺς ἤχους. Ἡ λύρα τραγουδάει μέσα στὰ χέρια του(...). Ἔσκαψα αὐτὴ τὴ σπηλιά, ὅπου κάθεσαι, ξένε μου· κ' ἐδῶ, καθὼς περνοῦσαν τὰ χρόνια ἔθρεψα μὲ σοφία κι ἀγάπη ἕνα ὁλόκληρο ἀγαπημένο πλῆθος, πλῆθος ἱερῶν ἐφήβων, γένος ἀθάνατο, ποὺ τὸ ἄγριο λιοντάρι πάχαινε μὲ τὸ μυαλό του(...). Ἔλα! ὦ ἐσύ, τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ὑπέροχα βλαστάρια, ποὺ τὰ πατρικά μου χέρια θὰ νανουρίσουν πάνω σ' αὐτὲς τὶς κορυφές, ὦ ἀπόγονε τῶν Θεῶν, ὦ γιέ μου πολυαγαπημένε! Ἐσὺ ποὺ ἀπὸ μικρὸ παιδὶ σὲ συνήθισα στὶς ἀντρικὲς ἀρετές, ἐσὺ πού, παρηγορώντας τὴ θλίψη τῶν γέρικων ἡμερῶν μου, εἶσαι ἡ πιὸ γλυκιά μου περηφάνεια καὶ ὁ μοναδικός μου πλοῦτος! Ἂς ἦταν νὰ μεγαλώσει ἡ καρδιά σου καὶ νὰ μὴν ἀλλάξει ποτέ! Ὦ παιδί μου τόσο ἀγαπημένο, ἡ Ἑλλάδα περιμένει. Τί πυρκαγιὲς θὰ κρύψουν τὴν ἐκτυφλωτική σου αὐγή! Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς πολεμιστές, ἀγκαλιάζοντας τὰ γόνατά σου, κάτω ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Ἰλίου ξεψυχάει ἀπὸ τὰ χτυπήματά

Ἀναγκάστηκα νὰ παραθέσω τὸ μακρὸ αὐτὸ ἀπόσπασμα γιὰ νὰ δείξω πὼς σ' αὐτὸ περιέχονται ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἀχιλλέα, ποὺ ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ Παλαμᾶς, καὶ τὰ ὁποῖα στὸ μεγαλύτερό τους μέρος ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀπολλόδωρου ποὺ προσκομίζει ὁ Κασίνης.

Συγκεκριμένα:

1) Ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀχιλλέας τρεφόταν ἀπὸ τὸν Χείρωνα μὲ *μυαλὸ λιονταριοῦ*, ἐνῶ ὁ Ἀπολλόδωρος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Κένταυρος ἔτρεφε τὸν Ἀχιλλέα *ἄρκτων μυελοῖς, σπλάγχνοις λεόντων καὶ συῶν ἀγρίων*. Ἀπὸ τὸν κατάλογο αὐτὸ ὁ Leconte de Lisle ἔχει διατηρήσει μόνο *la moelle du lion sauvage*. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Παλαμᾶς.

2) Ὅπως παρατήρησα καὶ πιὸ πάνω, ἐνῶ στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀπολλόδωρου δὲν γίνεται μνεία γιὰ μουσικὴ ἐκπαίδευση τοῦ Ἀχιλλέα καὶ γιὰ λύρα, ὁ Παλαμᾶς βεβαιώνει πὼς ὁ νεαρὸς Πηλείδης ἀνατράφηκε μὲ *ὀρφικὴ μιὰ λύρα*. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ συμπυκνώνει κατὰ τὴ γνώμη μου — καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δικαιολογεῖται καὶ ἑρμηνεύεται — τὸ περιστατικὸ τοῦ Ὀρφέα, ποὺ περιγράφει ὁ Leconte de Lisle, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ὀρφέας δανείζεται τὴ λύρα τοῦ νεαροῦ Ἀχιλλέα καὶ τραγουδάει, γιὰ νὰ εὐχαριστήσει τὸ σεβάσμιο Κένταυρο, ἐνῶ ὁ Ἀχιλλέας τὸν ἀκούει ἐκστατικός.

3) Ὁ Παλαμᾶς στοὺς στίχους του, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τῆς ἀνατροφῆς τοῦ Ἀχιλλέα ἀπὸ τὸν Χείρωνα, μιλάει μὲ θαυμασμὸ καὶ γιὰ τὴ δόξα τοῦ ἥρωα τῆς Ἰλιάδας ποὺ ὀφείλεται τόσο στὴν ἀρχοντιὰ καὶ τὴν ἀντρεία του ὅσο καί, κυρίως, στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ δόξα ἀπαθανατίστηκε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, ποὺ λείπει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρο, ὑπάρχει καὶ στὸ γαλλικὸ ποίημα καὶ ἐντοπίζεται στὰ προφητικὰ λόγια μὲ τὰ ὁποῖα ὁ σοφὸς Κένταυρος προβλέπει καὶ προλέγει τὸν ἡρωϊκὸ θάνατο τοῦ Ἀχιλλέα στὴν Τροία καὶ τὴ δοξολόγησή του στοὺς αἰῶνες.

Ἔτσι τελικὰ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰν ἀκόμη παρνασσικὴ πηγὴ τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ βγῆκε στὴν ἐπιφάνεια ὄχι ἀπὸ δικό μου *ὑπέρμετρο ζῆλο νὰ βρεθοῦν ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερες παρνασσικὲς σχέσεις τοῦ ποιητῆ* (Κασίνης,

---

σου(...). Ἕνας θεὸς θὰ σὲ τρυπήσει μὲ τὸ θανατερό του βέλος(...). Πέφτεις, νέος ἀκόμα· ὅμως τὴ σύντομη ζωή σου, μιὰ δόξα ἀθάνατη, ὦ γιέ μου, τὴν ἀκολουθεῖ· τὸ μέλλον ὁλόκληρο μὲ βροντεροὺς ἤχους κάνει νὰ ἀντηχεῖ τὸ ὄνομά σου στὴν ψυχὴ τῶν ἡρώων καὶ ἡ ἄγονη Τρωάδα, ὅπου ὅλοι θὰ κατεβοῦν, θὰ τοὺς δεῖ νὰ γονατίζουν ἕνας-ἕνας μπροστὰ στὴ στάχτη σου(...). Δέξου, ἁρμονικὲ Βασιλιὰ ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόλλωνας ζηλεύει, νὰ εὐχαριστήσεις τὸ μαγεμένο αὐτί μας μὲ ἕνα ἱερὸ τραγούδι(...). Ὅπως πάνω στὴν κορυφὴ τῶν βουνῶν ὁ Μουσηγέτης Ἀπόλλων, ὁ γιὸς τῆς Καλλιόπης εἶναι ὄρθιος! (...). Κοιτάζει τὸν Ὄλυμπο, ὅπου τὰ μάτια του ξέρουν νὰ διαβάζουν, καὶ τοῦ γιοῦ τοῦ Πηλέα ἁρπάζει τὴ λύρα(...) θὰ τραγουδήσει, τραγουδάει! Καὶ ὁ Ὄλυμπος γογγυσμένος σκύβει ἀπὸ εὐχαρίστηση πάνω στὸ φλογισμένο βουνό. Ὁ Πηλείδης ἀκούει καὶ ἡ λύρα ἔχει σωπάσει! Διψασμένος γιὰ ἁρμονία, σκύβει τὸ κεφάλι».

σ. 165) — εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ τὴν παραθέτω — ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Κασίνη νὰ συσχετίζει στίχους τοῦ Παλαμᾶ ἀκόμα καὶ μὲ τὸ ἔργο τῶν ἀρχαίων ἐκείνων συγγραφέων, ὅπως ὁ Ἀπολλόδωρος, γιὰ τοὺς ὁποίους *καμιὰ μνεία δὲν μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει στὸν Παλαμᾶ* (Κασίνης, σ. 233). Ἔχουμε ἐδῶ, πιστεύω, ἕνα χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τοῦ «λογοτεχνικοῦ σωβινισμοῦ», γιὰ τὸν ὁποῖο ἔκανα λόγο στὰ εἰσαγωγικὰ αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου.

3.14. Οἱ «Ἐρωτικοὶ συγγραφεῖς»

Τουλάχιστον στὴ *Φλογέρα*, κατὰ τὸν Κασίνη, τὰ ἴχνη τῆς γνωριμίας τοῦ Παλαμᾶ μὲ τοὺς ἐρωτικοὺς συγγραφεῖς περιορίζονται στὴ μνεία τῆς *ὁλόακρης Θούλας*. Ὁ Κασίνης βέβαια πιστεύει πὼς ὁ Παλαμᾶς ἐδῶ «ὑπαινίσσεται τὸ ἔργο τοῦ Ἀντωνίου Διογένους *Τὰ ὑπὲρ Θούλην ἄπιστα*» (Κασίνης, σ. 235). Ὅμως εἶναι γνωστὸ ὅτι περιπτώσεις ὅπως αὐτὴ ἀκριβῶς «may well be due to antecedents floating at large in the nebulous realm of literary tradition or intellectual milieu»[29].

3.15. Ὁ Μαρίνος

Ἀπὸ τὰ παραθέματα τοῦ Κασίνη προκύπτει ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἔχει ἀντλήσει ἀπὸ τὸν Μαρίνο, βιογράφο τοῦ Πρόκλου, «τὸ ὑλικὸ ποὺ τοῦ χρειάζεται γιὰ νὰ σωματώσει τὸν ἕνα πόλο (τὴν ἀρχαία πολυθεΐα), στὸν ὁποῖο θ' ἀντιτάξει λειτουργικὰ ἕναν ἄλλο (τὴ λατρεία τῆς Θεοτόκου), γιὰ νὰ διατυπώσει τὸ διαλεκτικὸ σχῆμα τοῦ Ὄγδοου Λόγου. Ἕνας κόσμος ξεψυχᾶ, ἕνας καινούργιος γεννιέται» (Κασίνης, σσ. 235-236).

Ὡστόσο ὁρισμένες παρατηρήσεις εἶχαι ἐξόχως διαφωτιστικές:

1) Στὸν Ζ' καὶ Η' Λόγο τῆς *Φλογέρας* ὁ Παλαμᾶς δίνει βέβαια τὴν εἰκόνα ἑνὸς κόσμου ποὺ ξεψυχᾶ καὶ ἑνὸς κόσμου ποὺ γεννιέται, ἀλλὰ μὲ τρόπο ποὺ θυμίζει ἔντονα τοὺς παρνασσικούς. Κι αὐτὸ γιατὶ οἱ ποιητὲς αὐτοὶ εἶχαν ἤδη συλλάβει καὶ διατυπώσει ποιητικὰ τὸ «διαλεκτικὸ σχῆμα» *ἀρχαία πολυθεΐα* (συμπυκνωμένη συνήθως στὸ πρόσωπο τῆς Ἀφροδίτης) - *Χριστιανισμὸς* (ἀποκρυσταλλωμένος ἄλλοτε στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ ἄλλοτε τῆς Θεοτόκου). Τὸ σχῆμα αὐτὸ οἱ παρνασσικοὶ χρησιμοποίησαν ἢ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουν τὴν ἐπιβίωση τοῦ συμβολισμοῦ τῆς ἀρχαίας πολυθεΐας στὶς χριστιανικὲς ἠθικὲς ἀξίες (Ménard), εἴτε γιὰ νὰ προοιωνιστοῦν τὴν παρέλευση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας, ὅπως ἔγινε καὶ μὲ ὅλες τὶς προηγούμενες θρησκεῖες (Leconte de Lisle, Sully Prudhomme). Ἔτσι ὁ Sully Prudhomme στὸ σονέτο του

---

29. Richard D. Altick, *The Art of Literary Research*, ὅπ. παρ. σ. 82.

Chez l'antiquaire ἐπισημαίνει τὴ συνύπαρξη σ' ἕνα παλαιοπωλεῖο, ἐπομένως καὶ τὴν κοινὴ μοίρα, τοῦ Ἐσταυρωμένου — L'immense Tendresse — καὶ τῆς Ἀφροδίτης — La Volupté sereine:

Entre mille débris au hasard amassés
Un Christ en vieil ivoire, exposé dans la rue,
En face, une Vénus, gloire des arts passés
Naturelle et divine, offrant sa beauté nue,
La Volupté sereine et l'immense Tendresse
Aux passants affairés n'offrent plus de caresses[30].

(Sully Prudhomme, 2, σ. 29)

2) Ὁ L. Ménard στὸ περίφημο ποιημά του *Panthéon*, τοῦ ὁποίου μάλιστα ὁ Παλαμᾶς ἔχει μεταφράσει ὁρισμένες στροφὲς σὲ ἄρθρο του γιὰ τὸν Ménard μεταγενέστερο βέβαια τῆς ἔκδοσης τῆς *Φλογέρας* (Ἅπαντα, 12, σ. 499), παίρνει ἀπέναντι στὴν ἀρχαία πολυθεΐα καὶ τὸ Χριστιανισμό, ἐκπροσωπούμενο ἀπὸ τὴν Θεοτόκο, στάση σαφῶς ἀνάλογη μὲ τὴν παλαμική, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται στὸν Ζ' καὶ Η' Λόγο τῆς *Φλογέρας*. Στὸν ἰδεατὸ ναὸ ποὺ συγκεντρώνει τὶς ἐκδηλώσεις λατρείας τοῦ Ménard ὑπάρχει χῶρος γιὰ ὅλους τοὺς προχριστιανικοὺς θεούς, γιατὶ ὅλοι τους εἶχαν ἐνσαρκώσει διάφορες μορφὲς ἀρετῆς. Στὸ *Πάνθεο* ὅμως αὐτό, ἐντελῶς ξεχωριστὴ θέση φυλάσσει ὁ Ménard στὴ Θεοτόκο, γιατὶ συνέλαβε καὶ γέννησε τὸν τελευταῖο θεὸ — κι αὐτὸ θυμίζει ἔντονα τὴν παλαμικὴ ἀποστροφὴ πρὸς τὴν Παναγία τὴν Ἀθηνιώτισσα: *Μὰ ἐσὺ τοῦ τώρα Δέσποινα...*

Γράφει λοιπὸν ὁ Ménard:

Le temple idéal où vont mes prières
Renferme tous les dieux que le monde a connus.
(.....)
Les Dieux qu'enfanta la Nuit primitive
Avant le premier jour de la Création
(.....)
Et les Dieux de l'ordre et de l'harmonie
(.....)

---

30. Ἡ μετάφραση: «Ἀνάμεσα σὲ χίλια ἀπομεινάρια μαζεμένα στὴν τύχη, ἕνας Χριστὸς ἀπὸ παλιὸ φίλντισι, ξαπλωμένος στὸ δρόμο, ἀπέναντι μιὰ Ἀφροδίτη, δόξα τῶν περασμένων τεχνῶν, φυσικὴ καὶ θεία, ἀποκαλύπτει τὴν ὁμορφιά της γυμνή, ἡ γαλήνια Ἡδονὴ καὶ ἡ ἀπέραντη Ἀγάπη, στοὺς βιαστικοὺς περαστικοὺς δὲν προσφέρουν πιὰ τὸ χάδι τους».

Et les Dieux guerriers, les Vertues vivantes
Qui marchent dans leur force et leur mâle beauté.
(.....)
Tous sont là(...)

M a i s au fond du temple est une chapelle
Discrète et receuillie, où, des cieux ent'ouverts
La colombe divine ombrage de son aile
Un lis pur, éclos sous les palmiers verts.

Fleur du paradis, Vierge immaculée,
Puisque ton chaste sein conçut le dernier Dieu,
Règne auprès de ton fils, rayonnante, étoilée,
Les pieds sur la lune, au fond du ciel bleu[31].

Καὶ ὁ Παλαμᾶς ἀφοῦ ὕμνησε τὴν ἀρχαία πολυθεΐα (Ἅπαντα, 5, σσ. 91-94) κυρίως στὸ πρόσωπο τῆς Ἀθηνᾶς (σσ. 102-104), στρέφεται πρὸς τὴν Παναγία, τοῦ τώρα Δέσποινα:

Μὰ ἐσύ, τοῦ τώρα δέσποινα, μπορεῖ τοῦ πάντα ἀφέντρα,
Κυρὰ Χρυσοδαφνιώτισσα, μεγάλη σου εἶν' ἡ χάρη!
(Ἅπαντα, 5, 104)

3) Ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Ἀντ. Χαλᾶ ἔχει δηλώσει ὅτι ὁλόκληρη ἡ *Φλογέρα* — ὅπως καὶ τὸ *Πάνθεο* τοῦ Ménard — «παρ' ὅλη τὴ Βυζαντινή της ἡρωολατρεία εἶναι *ναὸς ποὺ βρίσκονται μέσα του βωμοί, ὅλων τῶν προμάχων καὶ ὑπερμάχων θεῶν, ἐθνικῶν καὶ χριστιανικῶν*». Τὰ ἐπεξηγηματικὰ αὐτὰ λόγια τοῦ Παλαμᾶ περιέχουν καὶ φραστικὴ ἀκόμα ἀντιστοιχία μὲ ὁρισμένους χαρακτηριστικοὺς στίχους ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Ménard:

---

31. Philippe Berthelot, *Louis Ménard et son oeuvre*, ὅπ. παρ. σσ. 111-112. Ἡ μετάφραση: «Ὁ ἰδεατὸς ναὸς ὅπου πᾶνε οἱ προσευχές μου κλείνει ὅλους τοὺς Θεοὺς ποὺ γνώρισε ὁ κόσμος(...). Τοὺς Θεοὺς ποὺ γέννησε ἡ πρωτόγονη Νύχτα πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τῆς Δημιουργίας(...) καὶ τοὺς θεοὺς τῆς τάξης καὶ τῆς ἁρμονίας(...)καὶ τοὺς πολεμιστὲς θεοὺς τὶς ζωντανὲς Ἀρετὲς ποὺ περπατᾶν μ' ὅλη τους τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀρρενωπὴ ὁμορφιά τους (...). Ὅλοι εἶναι ἐκεῖ(...). Ὅμως στὸ βάθος τοῦ ναοῦ εἶναι ἕνα ἐκκλησάκι, διακριτικὸ καὶ ταπεινό, ὅπου, ἀπὸ τοὺς μισάνοιχτους οὐρανούς, τὸ θεῖο περιστέρι σκεπάζει μὲ τὴ φτερούγα του ἕνα ἁγνὸ κρίνο, ἀνθισμένο κάτω ἀπὸ τὶς πράσινες φοινικιές. Ἄνθος τοῦ Παραδείσου, ἄμωμη Παρθένα, ἀφοῦ ὁ ἁγνός σου κόλπος συνέλαβε τὸν τελευταῖο θεό, βασίλευε πλάι στὸν γιό σου, ἀκτινοβολοῦσα ἀνάμεσα στὰ ἀστέρια, μὲ τὰ πόδια πάνω στὸ φεγγάρι, στὸ βάθος τοῦ γαλανοῦ οὐρανοῦ».

Le temple idéal où vont mes prières
Eenferme tous les dieux que le monde a connus.
Rvoqués à la fois dans tous les sanctuaires,
Anciens et nouveaux, tous ils sont venus.
(.....)
Et les Dieux guerriers, les Vertues vivantes
Qui marchent dans leur force et leur mâle beauté
Guidant les peuples fiers et les races puissantes
Vers les saints combats de la liberté[32].

---

32. Ἡ μετάφραση: «Ὁ ἰδεατὸς ναὸς ὅπου πᾶνε οἱ προσευχές μου κλείνει ὅλους τοὺς θεοὺς πού γνώρισε ὁ κόσμος. Καλεσμένοι ἕνας-ἕνας σ' ὅλους τούς βωμούς, ἀρχαῖοι καὶ νέοι, ἦρθαν ὅλοι(...). Καὶ οἱ πολεμιστὲς θεοί, οἱ ζωντανὲς Ἀρετές, πού περπατᾶν μ' ὅλη τους τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀρρενωπὴ ὁμορφιά τους, ὁδηγώντας τοὺς περήφανους λαούς καὶ τὰ δυνατὰ γένη στὶς ἅγιες μάχες τῆς ἐλευθερίας».

Στὶς σσ. 260-261 τῆς μελέτης του ὁ Κασίνης παραθέτει χωρίο ἀπὸ τὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη, τὸ ὁποῖο, ὅπως λέει, παραφράζει ὁ Παλαμᾶς σὲ στίχους ἀπὸ τὸ Γ΄ Λόγο τῆς *Φλογέρας*. Χωρὶς νὰ κάνει σαφὲς ὅτι τὸ χωρίο αὐτὸ τῆς *Ἀποκάλυψης* πρώτη ἐγὼ συσχέτισα μὲ τοὺς συγκεκριμένους αὐτούς στίχους τῆς *Φλογέρας*, μὲ κακίζει γιατὶ πιστεύω πὼς ὁ Παλαμᾶς ἄντλησε γιὰ τὴ σύνθεση τῶν στίχων αὐτῶν ἀπὸ τοὺς ἀκόλουθους στίχους τοῦ Ménard:

Fleur du paradis, Vierge immaculée κλπ.

ἐνῶ κατὰ τὸν Κασίνη «κανένα ἰδιαίτερο στοιχεῖο δὲν πῆρε ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ τὸν Ménard, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη μόνο τὰ πάντα». Καὶ καταλήγει: «Συνακόλουθα, τὸ σίγουρο, πού μποροῦμε νὰ ποῦμε, εἶναι ἡ κοινὴ καταγωγὴ μερικῶν στίχων τοῦ Ménard κ' ἐκείνων τοῦ Παλαμᾶ. Περισσότερα δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν τὰ πράγματα».

Ἂς δοῦμε ὅμως γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὰ πράγματα μὲ νηφαλιότητα. Γράφω στὴ μελέτη μου τὰ ἑξῆς σχετικὰ μὲ τοὺς παρακάτω στίχους τοῦ Παλαμᾶ:

πιὸ διάπλατη, πιὸ πλούσια,
πλημμύρισες τὸν οὐρανό, σημάδι ἐσὺ πιὸ μέγα.
Φορεῖς τὸν ἥλιο φόρεμα, σκαμνί σου τὸ φεγγάρι
γιὰ ν' ἀκουμπᾶς τὰ πόδια σου, καὶ γύρω στὰ μαλλιά σου
στεφάνι δωδεκάστερο.

(Ἅπαντα, 5, 131)

α) *Φαίνεται* ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἄντλησε ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Ménard *Panthéon* καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ τετράστιχο:

Fleur du paradis, Vierge immaculée,
Puisque ton chaste sein conçut le dernier Dieu,
Règne auprès de ton fils, rayonnante, étoilée,
Les pieds sur la lune, au fond du ciel bleu.

β) Σημειώνω ὅτι σὲ μεταγενέστερο ἀπὸ τὴ *Φλογέρα* ἄρθρο περὶ Ménard (1926) ἔχει μεταφράσει σὲ πεζὸ αὐτούς ἀκριβῶς τοὺς τέσσερις στίχους. Θυμίζω ὅμως ἐδῶ ὅτι ὁ Παλαμᾶς

4) Ὁ Ménard ἐξάλλου στὸ γνωστὸ στὸν Παλαμᾶ ἔργο του *Du polythéisme hellénique*, γιὰ τὸ ὁποῖο τόσος λόγος ἔχει γίνει ὡς τώρα, ὄχι μόνο μνημονεύει τὸν Πρόκλο, ἀλλὰ καὶ ἐκφράζει τὸν ἀπεριόριστο θαυμασμό του γι' αὐτόν, γιατὶ — ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ προσφιλὴς στὸν Leconte de Lisle Ὑπατία — ἀφοσιώθηκε στὴν ὑπεράσπιση μιᾶς ὑπόθεσης χαμένης, ἀφοσιώθηκε δηλαδὴ στὴν ἀρχαία λατρεία σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε ἐπικρατήσει ὁρι-

---

κάνει γιὰ πρώτη φορὰ λόγο γιὰ τὸν Ménard καὶ τὸ ἔργο του, μὲ τρόπο ὡστόσο ποὺ δείχνει ὅτι τὸ γνώριζε καλά, τὸ 1909 (Ἅπαντα, 10, 66), ἐνῶ τὸ 1917 τοῦ ἀφιερώνει ἕνα ἐνθουσιῶδες ἄρθρο μὲ τίτλο «Ἕνας μεγάλος φίλος τῶν Ἑλλήνων» (Ἅπαντα, 8, 440-445). Προσθέτω ὅτι καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς *Φλογέρας*, ὅπου ὁ Παλαμᾶς περιγράφει καὶ πάλι τὴν Παναγία, χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὸ ποίημα τοῦ Ménard *Circé*.

γ) Παρατηρῶ ὅτι εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ὅπως αὐτὴ ποὺ δίνει ὁ Παλαμᾶς, «ἐν μέσῳ» τῶν οὐρανίων σωμάτων, εἶναι ἐντελῶς ἀσυνήθιστη στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ ἢ τὴν βυζαντινὴ γενικὰ ὑμνογραφία ἢ καὶ τέχνη. (Προσθέτω τώρα ἐδῶ ὅτι, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, ἀνάλογη παράσταση ὑπάρχει μόνο στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγνοῦντος στὴν Ἀργολίδα, ἐνῶ εἶναι κοινὸς τόπος γιὰ τοὺς δυτικοὺς συγγραφεῖς καὶ ζωγράφους. Πρβλ. Murillo, Durer). Στὴ συνέχεια παραθέτω τὸ χωρίο τῆς *Ἀποκάλυψης*

> *«σημεῖον ὤφθη ἐν τῷ οὐρανῷ, γυνὴ περιβεβλημένη τὸν ἥλιον καὶ ἡ σελήνη ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτῆς, καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς στέφανος ἀστέρων δώδεκα»*

καὶ τὸ ὁποῖο οἱ καθολικοὶ ἑρμήνευσαν ὡς ἀναφερόμενο στὴ Θεοτόκο, μὲ τὴν ὁποία ταύτισαν τὴ «γυναίκα» τῆς Ἀποκάλυψης.

δ) Ἐπισημαίνω ἀκόμα ὅτι τὸ χωρίο τοῦ Ἰωάννη «συνδέεται *ἀμεσώτερον* μὲ τὸ παλαμικὸν ἀπόσπασμα διὰ τῶν χαρακτηριστικῶν λέξεων *σημάδι* καὶ *στεφάνι δωδεκάστερο*».

ε) Ἑπομένως, ἐφόσον δέχομαι ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἄντλησε καὶ ἀπὸ τὴν *Ἀποκάλυψη*, μένει νὰ ἐξηγηθεῖ πῶς ὁ ποιητής μας ταύτισε στὸ δικό του κείμενο τὴ «γυναίκα» τοῦ Ἰωάννη μὲ τὴν Παναγία. Τὸ θέμα αὐτὸ τὸν Κασίνη δὲν τὸν ἀπασχολεῖ κἄν. Θεωρεῖ δεδομένο, φυσικὸ καὶ γενικὰ γνωστὸ ὅτι ἡ «γυνὴ» εἶναι ἡ Θεοτόκος (Κασίνης, σ. 262). Ἐμένα ὅμως τὸ πρόβλημα αὐτὸ μὲ ἀπασχόλησε, καὶ γιατί, ὅπως ἔγραψα πιὸ πάνω, μία τέτοια περιγραφὴ τῆς Παναγίας εἶναι σχεδὸν ἄγνωστη στὴν ὀρθόδοξη παράδοση ἀλλὰ καὶ γιατὶ οἱ ὀρθόδοξοι ἑρμηνευτὲς τῆς *Ἀποκάλυψης* ταυτίζουν τὴ «γυναίκα» τοῦ παραπάνω χωρίου μὲ τὴν Ἐκκλησία (Πρβλ. Josef Schmid, Studien zur geschichte des griechischen Apokalypse - Textes. 1. Teil. Der Apokalypse - Kommentar des Andreas von Kaisareia, Karl Zink Verlag, München 1955, σ. 121).

Ἐρευνώντας λοιπὸν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, βρῆκα καὶ ὑπέδειξα ὅτι ὁ Ἠλίας Μηνιάτης καὶ σὲ λόγο πανηγυρικὸ στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου καὶ σὲ λόγο πανηγυρικὸ στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου παραθέτει τὸ χωρίο τῆς *Ἀποκάλυψης* καὶ συνδυάζει τὴ μνημονευόμενη «γυναίκα» μὲ τὴν Παναγία. (Ὁ Παλαμᾶς γνώριζε τὸν Μηνιάτη τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1888 καὶ ἔχει ἐπαινέσει τὴ «νευρώδη καὶ λογιολαϊκὴ» γλώσσα τῶν *Διδαχῶν* καὶ τῶν ρητορικῶν του λόγων (Ἅπαντα, τόμ. 6, 310 [1888], τόμ. 16, 329 [1890-93], τόμ. 2, 193 [1894], τόμ. 15, 339 [1896], 500 [1897], τόμ. 14, 229 [1903], τόμ. 6, 378 [1903], τόμ. 13, 168 [1927]. Γιὰ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις ἐξάλλου τῶν *Διδαχῶν* καὶ τῶν πανηγυρικῶν λόγων τοῦ Ἠλία Μηνιάτη τὸν 19ον αἰ. Βλ. Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* (1800-1863), Ἀθῆναι 1939-1957).

στικά. Τὰ ἐπιμέρους περιστατικὰ καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Πρόκλου στὴν Ἀθήνα, ἔτσι ὅπως περιγράφονται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, ἔχουν τὴν πηγή τους, μετὰ τὰ εὑρήματα τοῦ Κασίνη, στὴ βιογραφία τοῦ Πρόκλου ἀπὸ τὸν Μαρίνο. Ἡ ὅλη ἀτμόσφαιρα ὅμως τοῦ Η' Λόγου τῆς *Φλογέρας*, ὁ τόνος, οἱ βασικὲς ἐπιλογές, ὅπως π.χ. ὅτι ἡ Ἀκρόπολη εἶχε κλείσει ὁριστικά, πρᾶγμα ποὺ συνδηλώνει ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς εἶχε ὁριστικὰ ἐκλείψει, ἐνῶ ὁ Μαρίνος ἀναφέρει ὅτι ἡ Ἀκρόπολη εἶχε κλείσει γιὰ ἐκεῖνο τὸ βράδυ ποὺ ὁ Πρόκλος ἔφτασε ἐκεῖ ἀργοπορημένος, ὅλα αὐτὰ πιστεύω ὅτι σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε μιλήσει γιὰ τὸν Πρόκλο ὁ Ménard. Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ κάποιες εἰδικότερες λεκτικὲς ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα. Γράφει ὁ Ménard:

«*Proklos est le dernier des hierophantes et le dernier des poètes;* le christianisme était depuis longtemps la réligion de l'empire et du monde, quand Proklos *se proclamait le prêtre* de tous les Dieux(...) Les hymnes de Proklos, dans lesquels la *philosophie* et *la réligion* se reconcilient, sont la dernière étincelle d'une flamme mourante; *aux temples renversés* il

---

στ) Σημειώνω ἀκόμα ὅτι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, δηλ. ὡς Βασίλισσα τοῦ Οὐρανοῦ περιβεβλημένη τὴ δόξα τοῦ ἡλίου καὶ μὲ στέμμα ἀπὸ πλανῆτες, περιγράφεται ἡ Παρθένος καὶ στὰ *Ἄνθη Εὐλαβείας*, δημιουργήματα ὅλα τῶν μαθητῶν τοῦ Φλαγγινιανοῦ Φροντιστηρίου τῆς Βενετίας τοῦ ὁποίου ὁ Μηνιάτης ὑπῆρξε μαθητής καὶ δάσκαλος, προσθέτοντας μάλιστα ὅτι κατὰ τὸν M. Jugie ὁ Μηνιάτης ἀπηχεῖ κάποτε τὸ καθολικὸ δόγμα τῆς Ἀναλήψεως τῆς Παρθένου (L'Assomption de la Sainte Vierge). Προσθέτω τώρα ἐδῶ ὅτι τὸ δόγμα αὐτὸ ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς συνδυάζεται μὲ τὸ δόγμα τῆς Ἀμώμου Συλλήψεως (L'Immaculée Conception), ὅτι ἡ περιγραφὴ τῆς Θεοτόκου, ὅπως γίνεται ἀπὸ τὸν Ménard, εἶναι ἡ εἰκονογραφικὴ παράσταση τοῦ δόγματος τῆς Ἀναλήψεως, ἐνῶ μὲ τὶς λέξεις «Vierge immaculée» γίνεται σαφὴς ὑπαινιγμὸς καὶ στὸ δόγμα τῆς Ἀμώμου Συλλήψεως.

Μετὰ λοιπὸν ἀπὸ ὅλους τοὺς παραπάνω συλλογισμοὺς καταλήγω στὴ μελέτη μου μὲ τὰ ἑξῆς: «Συμφώνως πρὸς τὰ ἐκτεθέντα *πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον ὅτι ὁ Παλαμᾶς κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἀνωτέρω ἀποσπάσματος εἶχεν ὡς πρότυπον τόσον τοὺς στίχους τοῦ καθολικοῦ βεβαίως Ménard ὅσον καὶ τὸ χωρίον τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ μάλιστα ὡς τοῦτο παρατίθεται καὶ ἑρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Μηνιάτου*». Ὅλα αὐτὰ στὶς σσ. 449-451 τῆς διατριβῆς μου.

Τὸ συμπέρασμά μου αὐτὸ παραμένει ἰσχυρό, γιατὶ καὶ ἂν δεχτοῦμε ἀκόμα μαζὶ μὲ τὸν Κασίνη τὴν ἐκδοχὴ τῆς παράλληλης καὶ ἀνεξάρτητης ἄντλησης καὶ τοῦ Ménard καὶ τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ προγενέστερή τους πηγή, τὴν *Ἀποκάλυψη*, ἔστω καὶ ἂν ἀγνοήσουμε τὸ πυκνὸ πλέγμα τῶν πηγῶν ἀπὸ τὸν Ménard ποὺ διαπιστώνεται στὸν Ζ' καὶ Η' Λόγο τῆς *Φλογέρας*, τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε ὡς προσωπικὸ παλαμικὸ εὕρημα τὴν ταύτιση τῆς «γυναικὸς» τῆς *Ἀποκάλυψης* μὲ τὴν Παναγία. Ἀλλά, ὅπως εἴδαμε, αὐτὸ «δὲν μᾶς τὸ ἐπιτρέπουν τὰ πράγματα», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὰ λόγια τοῦ Κασίνη. Γιὰ τὸν καθολικὸ βέβαια Ménard ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι δεδομένη, ἐνῶ ἡ υἱοθέτησή της ἀπὸ τὸν Μηνιάτη ἐπιτρέπει στὸν Jugie νὰ ὑποστηρίξει ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἕλληνας λόγιος ἀπηχεῖ τὸ καθολικὸ δόγμα τῆς Ἀναλήψεως.

Αὐτὰ λοιπὸν ἔγραψα στὴ μελέτη μου καὶ ὄχι βέβαια ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἄντλησε μόνον ἀπὸ τὸν Ménard, ὅπως τὸ θέλει ὁ Κασίνης.

fallait l'adieu d'une voix amie, *poétique offrande aux Dieux(...)* Rien qu'un hymne funèbre aux Dieux oubliés, chant solitaire que nul écho ne répétera, prière suprème de leur poète fidèle, qui demande aux Muses (...) de le conduire à *la pure lumière par la route sacrée de l'initiation.* Telles sont *les dernières paroles du dernier prêtre des Muses;* comme elles avaient recueilli les premiers vagissements de la poésie, elles devaient aussi conduire son cortège funeraire au seuil de la grande nuit»[33].

Καὶ ὁ Παλαμᾶς :

τῆς Πρόμαχος προσκυνητὴς καὶ τῆς Παρθένος μύστης
ὁ Λύκιος Πρόκλος, ὁ στερνὸς τῶν ἐθνικῶν προφήτης
(.....)
Μὰ ηὗρε τὸ κάστρο σου κλειστὸ κι ἀπόξω βαρδιατόρους.
Ὅλα στεγνά, τριγύρω ἐρμιά, μήτε ψυχή, μήτε ἦχος.
(.....)
στοὺς ρημασμένους τοὺς ναοὺς(.....)
προσκυνητὴς ἀθόλωτος, μὲ τῆς ψυχῆς τὰ μάτια,
τριπλὸς ἐγώ, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἀθήνας, καὶ ὅλου
τοῦ κόσμου ἐγώ, φιλόσοφος, ποιητής, ἱεροφάντης.
(Ἅπαντα, 5, 101)

Τὴ διαφορὰ ἐξάλλου ἀνάμεσα στὸ κείμενο τοῦ Μαρίνου, ποὺ διάβασε ὁ Παλαμᾶς, καὶ σὲ ὅσα τελικὰ ἔγραψε γιὰ τὸν Πρόκλο ἔχει παρατηρήσει καὶ ὁ Κασίνης, γι' αὐτὸ καὶ σημειώνει τὰ ἑξῆς: «Ὁλόκληρο τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Ὄγδοου Λόγου στηρίζεται πάνω σὲ ὑλικὸ καὶ ἀφορμές, παρμένες ἀπὸ τὸ βιογράφο τοῦ Πρόκλου Μαρίνο. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ χάνει τὴν ὅποια λειτουργία ποὺ εἶχε στὴν ἀτμόσφαιρά του, ἀναπλάθεται καὶ τελικὰ ἐντάσσεται στὶς προθέσεις καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ ποιητῆ» (Κασίνης, σ. 241). Οἱ «προθέσεις» ἀκριβῶς τοῦ

33. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique,* ὅπ. παρ. σσ. 101-102. Ἡ μετάφραση: «Ὁ Πρόκλος εἶναι ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς ἱεροφάντες καὶ ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς ποιητές· ὁ χριστιανισμὸς ἦταν ἀπὸ καιρὸ ἡ θρησκεία τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ κόσμου, ὅταν ὁ Πρόκλος δήλωνε θαρρετὰ ὅτι ἦταν ἱερέας ὅλων τῶν Θεῶν(...). Οἱ ὕμνοι τοῦ Πρόκλου, στοὺς ὁποίους συμφιλιώνονται ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία, εἶναι ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ μιᾶς φλόγας ποὺ πεθαίνει· στοὺς ἀνασκαμμένους ναοὺς χρειαζόταν ὁ ἀποχαιρετισμὸς μιᾶς φιλικῆς φωνῆς, ποιητικῆς προσφορᾶς στοὺς θεούς(...). Τίποτε ἄλλο παρὰ ἕνας πένθιμος ὕμνος στοὺς ξεχασμένους θεούς, τραγούδι μοναχικὸ ποὺ καμιὰ ἠχὼ δὲ θὰ ἐπαναλάβει, ὑπέρτατη προσευχὴ ἀπὸ τὸν ποιητή τους ποὺ ζητάει ἀπὸ τὶς Μοῦσες(...) νὰ τὸν ὁδηγήσουν στὸ καθαρὸ φῶς ἀπὸ τὸν ἱερὸ δρόμο τῆς μύησης. Τέτοια εἶναι τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ τελευταίου ἱερέα τῶν Μουσῶν· ὅπως εἶχαν περιμαζέψει τὰ πρῶτα ψελλίσματα τῆς ποίησης, ἔτσι εἶχαν καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ ὁδηγήσουν τὴ νεκρική της πομπὴ στὸ κατώφλι τῆς μεγάλης νύχτας».

Παλαμᾶ εἶναι ὁμόλογες μὲ τὶς «προθέσεις» τοῦ Ménard καὶ προϋποθέτουν τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἑρμηνευτικῆς θεώρησης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, πού ἐπιχείρησε ὁ σοφὸς Γάλλος ἑλληνιστής.

5) Ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἡ παρακολούθηση καὶ ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῶν συνειρμῶν ὁδηγεῖ συχνὰ στὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας, ἀκόμα κι ὅταν αὐτὴ εἶναι μακρινὴ ἢ καλὰ κρυμμένη, τότε θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε μὲ ἀρκετὴ ὅμως σιγουριὰ ὅτι τὸν Πρόκλο γνώρισε ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ τὸν Ménard καὶ ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα βέβαια ἀνέτρεξε γιὰ περισσότερες πληροφορίες καὶ στὸ βιογράφο τοῦ Πρόκλου Μαρίνο. Κι αὐτὸ γιατὶ ὁ Παλαμᾶς μνημονεύει μόνο μιὰ φορὰ τὸν «Μαρίνο, τὸ βιογράφο τοῦ Πρόκλου», σὲ κείμενο, γιὰ ἄλλο θέμα γραμμένο, στὸ ὁποῖο εἶχε κάνει μόλις πρὶν λόγο γιὰ τὸν Ménard καὶ τὸ βιβλίο του *Du polythéisme hellénique*. Εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀπόσπασμα στὸ ὁποῖο παραπέμπει καὶ ὁ Κασίνης, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ὁ Παλαμᾶς γνώριζε τὸν Μαρίνο (Κασίνης, σ. 235). Πιστεύω δηλαδὴ ὅτι τὸ παλαμικὸ αὐτὸ κείμενο, πού εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ *Σημειώματα στὸ περιθώριο* — εἶναι ἑπομένως ἕνα κείμενο πού καταγράφει σκέψεις — διαγράφει τὸ δρόμο πού ἀκολούθησε συνειρμικὰ ἡ σκέψη τοῦ Παλαμᾶ. Μόλις μνημόνεψε τὸν Ménard, θυμήθηκε καὶ τὸν Πρόκλο, πού εἶχε γνωρίσει μέσω αὐτοῦ, καὶ φυσικὰ καὶ τὸν Μαρίνο. Παραθέτω ὁλόκληρο τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα: «Ὁ Γάλλος φιλόσοφος Ménard στὸ περίφημο βιβλίο του *Ὁ Ἑλληνισμός* ἔγραψε πὼς μὲ ὅλη του τὴν καρδιὰ θὰ τἄκαιγε τὰ νεώτερα ἔργα, φτάνει νὰ ξαναβρίσκονταν ὅλα τὰ χαμένα ποιήματα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ Λόγου. Ὁ Μαρίνος, ὁ βιογράφος τοῦ Πρόκλου, μᾶς λέει πὼς ὁ φιλόσοφος ἀπ' ὅλα τοῦ κόσμου τὰ βιβλία, κι ἂν τοῦ δίνονταν νὰ διαλέξει, μόνο τὸν Τίμαιο τοῦ Πλάτωνος θὰ κρατοῦσε καὶ τὰ Λόγια τῶν Χαλδαίων. Ὅλα τ' ἄλλα θὰ τὰ πετοῦσε. Μὰ ἐγὼ δὲν εἶμαι σὰν ἐκείνους ἔτσι φανατικὸς κι ἀποκλειστικός. Πάντα στὸ νοῦ μου κρατῶ τὰ λόγια τοῦ φιλόσοφου μπροστὰ στὴν Ἀθηνᾶ Σοφία: «Ὑπάρχουν, γλαυκομάτα θεά, στὸν κόσμον ὁμορφιές, πού μήτε τὶς ὀνειρεύτηκες!»[34] (Ἅπαντα, 10, 66).

Καὶ τώρα τὸ ὡραιότερο: Ὁ Ménard προτείνει τὸ «ὁλοκαύτωμα», ὅπως λέει, ὅλων τῶν νεότερων ἔργων, ἂν αὐτὸ βοηθοῦσε στὸ νὰ ξαναβρεθοῦν ὅλα τὰ χαμένα ποιήματα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ λόγου, στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τῆς μελέτης του ὅπου, κάνοντας λόγο γιὰ τὸν Πρόκλο, ἐκφράζει τὴν ὀδύνη του γιὰ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ ἔργου τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου *Γραμματικὴ Χρηστομάθεια*,

---

34. Ὁ Παλαμᾶς ἀποδίδει ἐλεύθερα, συμπυκνώνοντάς το, τὸ νόημα ἀπὸ τὸ ἑνδέκατο ἐδάφιο τῆς *Προσευχῆς πάνω στὴν Ἀκρόπολη* τοῦ Ernest Renan. Τὸ ἀκριβὲς γαλλικὸ κείμενο: «Le monde est plus grand que tu ne crois. Si tu avais vu les neiges du pôle et les mystères du ciel austral, ton front, ô déesse toujours calme, ne serait pas si serein; ta tête, plus large, embrasserait divers genres de beauté». *(La Prière sur l'Acropole et ses mystères,* par Henriette Psichari, Editions du CNRS, Paris 1956, σ. 14).

ἔργο στὸ ὁποῖο διασώζονταν «οἱ θρύλοι τῶν ποιημάτων τοῦ ἐπικοῦ κύκλου» — χαμένων βέβαια κι αὐτῶν![35]

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω ἡ φυσικὴ σειρὰ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ὁ συσχετισμὸς τῆς *Φλογέρας* μὲ τὸν Πρόκλο εἶναι: α) Μὲ τὸν L. Ménard καὶ τὸ ἔργο του, β) Μὲ τὸν Πρόκλο καὶ τὸ ἔργο του καὶ ὄχι βέβαια μόνο μὲ τὸν Μαρίνο, τὸ βιογράφο τοῦ Πρόκλου, ὅπως κάνει ὁ Κασίνης.

3. Συμπεράσματα

Νομίζω πὼς μετὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴ σχολαστική, κουραστικὴ καὶ συχνὰ ἄχαρη περιπλάνηση στὶς «ἀτραποὺς τῶν πηγῶν» μποροῦμε νὰ βγάλουμε μερικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαιογνωσία καὶ τὴν ἀρχαιομάθεια τοῦ Παλαμᾶ:

1) Ὁ Παλαμᾶς, ὅπως ὅλοι ἄλλωστε οἱ μαθητὲς τῆς ἐποχῆς του, διδάχτηκε στὸ σχολεῖο πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς καὶ συγκεκριμένα Ξενοφῶντα, Πλούταρχο, Αἰλιανό, Ὅμηρο, Ἡρόδοτο, Ἰσοκράτη, Γνωμικοὺς ποιητές, Δημοσθένη, Ἡσίοδο, Ὁμηρικοὺς ὕμνους, Πλάτωνα, Πίνδαρο, Αἰσχύλο, Σοφοκλῆ, Εὐριπίδη. Ὡστόσο παρὰ τὴν προσωπική του κλίση καὶ προδιάθεση γιὰ διάβασμα, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἐνισχύονταν ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς οἰκογένειας τῶν Παλαμάδων στὸ Μεσολόγγι, καὶ παρὰ τὴν ὁμολογία τοῦ ἴδιου ὅτι «κάτω ἀπὸ τὴν φωτολαμπῆ σκέπην [τοῦ σχολείου] ἐμυήθη κατὰ πρῶτον(...) εἰς ὅ,τι παλλόμενον ἀπὸ ζωὴν κατέχει κτῆμα ἐς ἀεὶ ἡ Ἑλληνικὴ ὡραιότης», δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε ἐγκύψει περισσότερο στὰ ἀρχαῖα κείμενα μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ, σὲ ἡλικία εἰκοσιτριῶν ἐτῶν, συναπαντιέται μὲ τὴν ἑλληνοκεντρικὴ καὶ ἑλληνοτραφὴ ποίηση τῶν παρνασσικῶν καὶ μάλιστα τοῦ Leconte de Lisle. Κι αὐτὸ μᾶς τὸ βεβαιώνει ὁ ἴδιος, δίνοντας καὶ τὴν ἑρμηνεία τοῦ γεγονότος, γιατί δηλ. δὲν εἶχε αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη νὰ ξαναγυρίσει στὰ ἀρχαῖα κείμενα. Λέει χαρακτηριστικὰ μιλώντας γιὰ τὰ φοιτητικά του χρόνια, ὅταν δηλ. ἦταν 17-19 χρονῶν: «Σολωμὸ τότε μήτε καὶ ὑποψιαζόμουν ποῦ εἶναι τὸ μεγαλεῖο του. *Ὅσο γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς, ἡ ἐνθύμηση τοῦ δασκάλου μοῦ εἴταν πολὺ νωπὴ ὥστε νὰ μοῦ ξυπνήσει πόθος νὰ τοὺς γνωρίσω βαθύτερα*».

2) Ὁ «πόθος» αὐτὸς γιὰ *βαθύτερη γνωριμία* τὸν κυριεύει τὸ 1882 διαβάζοντας τὸν Leconte de Lisle καὶ τὸ ἄρθρο του 1887 εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποκαλυπτικό, ὅπως εἴδαμε στὴν εἰσαγωγὴ αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου. Ὁ «Ἕλλην ποιητὴς τοῦ μέλλοντος», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὰ δικά του λόγια, αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωση νὰ «ἀναδιφήσει» στὶς ἴδιες μὲ τοὺς παρνασσικοὺς ἀρχαιοελληνικὲς πηγές. Ἀπὸ τὸ 1882 ἀρχίζει ἡ μακρά του πορεία πρὸς τὰ ἀρχαῖα κείμενα, τῆς ὁποίας πρῶτος περίλαμπρος καρπὸς ὑπῆρξεν ὁ *Ὕμνος εἰς τὴν Ἀθηνᾶν*, καὶ ἡ

35. Βλ. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σσ. 77-78.

ὁποία συνεχίστηκε ὡς τὰ βαθιὰ του γεράματα, ὅπως δείχνουν τουλάχιστον ὁρισμένες ἀπὸ τὶς τελευταῖες του συνθέσεις (*Δημοφῶν*). Στὴν πορεία του αὐτὴ ὄχι μόνο καθοδηγήθηκε ἀπὸ συγκεκριμένα παρνασσικὰ ποιήματα (π.χ. *Hymnes Orphiques* τοῦ Leconte de Lisle) ἀλλὰ ἀσφαλῶς βοηθήθηκε καὶ ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Παρνασσισμοῦ. Θυμίζω καὶ πάλι ὅτι ὁ Γάλλος ποιητὴς εἶχε μεταφράσει ὅλον τὸν Ὅμηρο, ὅλον τὸν Ἡσίοδο, τοὺς Ὀρφικοὺς ὕμνους, Θεόκριτο, Βίωνα, Μόσχο, Τυρταῖο, Ἀνακρέοντα ἀλλὰ καὶ τὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδη καὶ τὴ μεταφραστικὴ αὐτὴ ἐργασία γνώριζε καὶ εἶχε ἐπαινέσει ὁ Παλαμᾶς.

3) Καὶ ἀπὸ τὴ *Φλογέρα* ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ παλαμικοῦ ἔργου συνάγεται ὅτι ὁ ποιητής μας ἀπὸ ὅλη τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία ἔχει δείξει σαφὴ προτίμηση στὴν ποίηση καὶ μάλιστα στὴν «ἱερὴ ποίηση», ὅπως τὴ χαρακτήρισε ὁ Ménard, δηλαδὴ στὸν Ὅμηρο καὶ στοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους, στὸν Ἡσίοδο, στοὺς ὀρφικοὺς ὕμνους, στὸν Βίωνα καὶ στὸν Μόσχο, στὸν Πρόκλο, πιθανότατα καὶ στὸν Νόννο. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ ἀγάπη του γιὰ τοὺς ποιητὲς/φιλοσόφους ὁριακῶν ἐποχῶν, ὅπως ἡ Ὑπατία καὶ ὁ Πρόκλος. Ὅμως οἱ παλαμικὲς αὐτὲς προτιμήσεις εἶναι εὐθέως ἀνάλογες μὲ τὶς ἐπιλογὲς τοῦ Leconte de Lisle, ὁ ὁποῖος ὡστόσο ἔχει κάνει σαφὲς ὅτι τὴ μύησή του στὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ὀφείλει στὸ σοφὸ ἑλληνιστή, δάσκαλο καὶ προσωπικό του φίλο Louis Ménard. Θυμίζω ἐδῶ ὅτι ἡ βασικὴ θέση τοῦ Ménard γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ ἦταν ὅτι οἱ ποιητὲς — γι' αὐτὸ καὶ ἡ ποίησή τους χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο «ἱερὴ» — ἦταν οἱ ἑρμηνευτὲς τῆς λαϊκῆς πίστης καὶ οἱ πραγματικοὶ θεολόγοι τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ ἔργο τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ ἔργο τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θεολογικὴ ἔκθεση τῶν δογμάτων εἶχε ἀνατεθεῖ στοὺς ποιητὲς καὶ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία εἶναι ἡ μόνη ποὺ ἀναπτύχθηκε χωρὶς τὴν παρεμβολὴ ἱερατείου. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ σχέση θρησκείας καὶ ποίησης διατηρήθηκε ὡς τὸ τέλος τοῦ πολυθεϊσμοῦ, μὲ τοὺς ὕμνους τοῦ Πρόκλου, τοῦ τελευταίου ἱερέα τῶν Μουσῶν[36].

Ἐρχόμαστε ἔτσι στὸ ρόλο ποὺ μπορεῖ νὰ ἔπαιξε στὴν ἀρχαιογνωσία ἀλλὰ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ὁ Ménard.

4) Ὁ Παλαμᾶς ὄχι μόνο γνώριζε ἁπλῶς τὸν Ménard, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς πολλὲς φορὲς ποὺ τὸν μνημονεύει, ἀλλὰ καὶ ἔχει γράψει εἰδικὰ γι' αὐτὸν τὰ ἄρθρα «Ἕνας μεγάλος φίλος τῶν Ἑλλήνων» (1917) καὶ «Ἕνας μεγάλος φίλος μας» (1926). Ἀπὸ τὰ ἄρθρα αὐτὰ συνάγεται ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἀγαποῦσε καὶ θαύμαζε τὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου καὶ «θρησκειακοῦ», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ, ποιητῆ.

---

36. Βλ. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σσ. XV-XVII.

Παράλληλα εἶχε διαπιστώσει ὅτι «ἡ ἑλληνολάτρα ποίηση τοῦ Leconte de Lisle δὲν εἶναι παρὰ ἐφαρμογὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ménard» καὶ εἶχε ἐκφράσει τὴ γνώμη ὅτι «οἱ Ἕλληνες τοῦ χρωστοῦμ' ἕν' ἄγαλμα». Τὸ βασικὸ ἐξάλλου ἔργο τοῦ Ménard *Du polythéisme hellénique* ὁ Παλαμᾶς τὸ μνημονεύει σὲ κείμενο τοῦ 1909, μὲ τρόπο ὅμως ποὺ δείχνει ὅτι τὸ ἤξερε καλά[37].

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ ὅλα τὰ παραπάνω μοῦ φαίνεται πολὺ βάσιμη ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ μελέτη τοῦ Ménard χρησίμεψε καὶ στὸν Παλαμᾶ — ὅπως καὶ στοὺς παρνασσικοὺς καὶ ἰδιαίτερα στὸν Leconte de Lisle — ὡς ὁδηγὸς γιὰ συγκεκριμένα ἀρχαῖα κείμενα καὶ μάλιστα ποιητῶν τῆς «ἱερῆς ποίησης». Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ προτείνω ἐδῶ ὡς ὑπόθεση ἐργασίας τὴ διερεύνηση τῶν σχέσεων ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ παλαμικὸ ποιητικὸ ἔργο καὶ τὸ ἔργο τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὴ μελέτη τοῦ Ménard. Προσωπικὰ δὲ θὰ δοκίμαζα τὴν παραμικρὴ ἔκπληξη ἂν — μετὰ τὴ διερεύνηση τῶν σχέσεων αὐτῶν — ἔβγαινε τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς στατιστικὰ σημαντικὴ εἶναι στὸ παλαμικὸ ἔργο ἡ παρουσία τῶν ποιητῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο τοῦ Ménard. Κι ἀκόμα, κι αὐτὴ εἶναι μία δεύτερη ἐρευνητικὴ ὑπόθεση, δὲ θὰ μὲ ἐξέπληττε τὸ γεγονὸς ἂν — μετὰ μία δεύτερη διερεύνηση — διαπιστώναμε ὅτι ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς παλαμικῶν στίχων παρουσιάζει πιὸ ἐντυπωσιακὲς ἀντιστοιχίες ὄχι μὲ κλασικὰ κείμενα, ὅπως π.χ. ὁ Ὅμηρος καὶ οἱ τραγικοί, ἀλλὰ μὲ κείμενα ὅπως π.χ. τὰ *Ἀργοναυτικὰ* τοῦ Ἀπολλώνιου καὶ κυρίως τὰ *Διονυσιακὰ* τοῦ Νόννου, δηλαδὴ μὲ κείμενα τὰ ὁποῖα, ὅπως λέει ὁ Ménard, «aient voulu parer la Muse d'une toilette royale pour son dernier triomphe, comme une victime qu'on orne de fleurs et de bandelettes avant le sacrifice»[38].

5) Τέλος καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα ὑπέθεσα ἀμέσως παραπάνω θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς γιὰ πληρέστερη ἐμβάθυνση στὰ μυστικὰ καὶ στὰ μυστήρια τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου χρησιμοποίησε καὶ ἄλλες μελέτες ξένων ἑλληνιστῶν. Αὐτὸ βγαίνει π.χ. καὶ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Χαλᾶ, ὅπου ὑπάρχουν πολλὲς ἀναφορὲς του σὲ τέτοιου εἴδους ξένες μελέτες, πρᾶγμα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἄντλησε, σὲ κάποιο ἔστω ποσοστό, τὸ ὑλικό του γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ αὐτές. Ἔτσι στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Χαλᾶ καὶ μόνο κάνει λόγο γιὰ τὸν James Darmesteter καὶ τὸ ἔργο του *Les prophètes d'Israel*, στὸ ὁποῖο ὅμως γίνεται εὐρύτατα λόγος καὶ γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Καὶ πιὸ κάτω ἀναφωνεῖ: «Ἀλλὰ πῶς νὰ μὴ σᾶς τονίσω τὴν ξεχωριστή μου χαρὰ ὅταν ἀναφέρετε γνώριμους στὸ ἔργο σας καὶ ξένους διανοητὲς ποὺ ἔτυχε κ' ἐγὼ νὰ τοὺς γνωρίσω καὶ τοὺς ξαναβρί-

37. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. Πολίτου, σσ. 110-112.

38. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σ. 101.

σκω στὴ συντροφιά σας, λ.χ. τὸ Faguet ἢ τὸν ἀλησμόνητο Victor Bérard ποὺ ξαναγέννησε τοῦ Ὁμήρου τὴ μελέτη καὶ τὴν ἀντίληψη, ἢ τὸ θαυμαστὸ Théodore Gompers (*Les Penseurs de la Grèce*) (...) ἢ τὸν Rudolf Steiner ποὺ γνώρισα τ' Ἀρχαϊκά του καὶ τὰ Χριστιανικά του Μυστήρια, μεταφρασμένα στὴ Γαλλικὴ ἀπὸ τὸ Schuré». Σὲ ἄλλο σημεῖο πάλι πληροφορεῖ τὸν Χαλᾶ ὅτι «ὁ Mario Meunier εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου *La Légende Socratique* καὶ ὁ Ἑλληνολάτρης μεταφραστὴς *ὕμνων* τοῦ Πρόκλου, τοῦ *Φαίδρου* καὶ τοῦ *Φαίδωνος*, τοῦ Πλωτίνου, τῶν *Σχολίων* τοῦ Ἱεροκλέους στὸν Πυθαγόρα»[39], γιὰ νὰ σταθῶ σὲ ὁρισμένα μόνο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

5. Ἐπίλογος

Ὀφείλω μιὰν ἐξήγηση. Πρόθεσή μου δὲν ἦταν νὰ ὑπερασπιστῶ πεισματικὰ τὴ θέση μου οὔτε νὰ ἀντιδικήσω μὲ ὅλους τοὺς ἐπιφανεῖς μελετητὲς τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ ὑποστήριξαν καὶ πρόβαλαν τὴν ἀρχαιομάθειά του, οὔτε — πολὺ λιγότερο — νὰ μειώσω τὴν ἀξία τοῦ Παλαμᾶ-ποιητῆ φέρνοντας στὸ φῶς κάποια στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς, προκειμένου νὰ μελετήσει σὲ βάθος τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, δὲν ἀρνήθηκε, ἀντίθετα μάλιστα, τὴ βοήθεια ποὺ μποροῦσαν νὰ τοῦ προσφέρουν οἱ Γάλλοι παρνασσικοί. Κι αὐτὸ γιατὶ πιστεύω ὅτι ἡ ἀξία ἑνὸς ποιητῆ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ οὔτε καὶ βαθμολογεῖται μὲ τὴ γνώση, ἀρχαιοελληνικὴ ἢ ἄλλη. Αὐτὴν τὴ ζητᾶμε ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες. Σκέφτομαι πρόχειρα πὼς ὁ Γρυπάρης π.χ. ἤξερε ἀναμφισβήτητα σὲ σχέση μὲ τὸν Παλαμᾶ πολὺ καλύτερα ἀρχαῖα ἑλληνικά, αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν βοήθησε νὰ γίνει ποιητὴς ἰσάξιός του ἔστω.

Ἀντίθετα πιστεύω ὅτι πρέπει, σύμφωνα καὶ μὲ τὶς κρατοῦσες σήμερα ἀρχὲς τῆς Συγκριτικῆς Φιλολογίας, νὰ ἀντιμετωπίζουμε ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ κριτικὴ τὸ θέμα τῆς πρωτοτυπίας ἑνὸς ποιητῆ. Ἔχουμε δηλαδὴ πιὰ πειστεῖ ἀπὸ τὰ πράγματα ὅτι δανείζεται ἄφοβα μόνον αὐτὸς ποὺ εἶναι βέβαιος ὅτι μπορεῖ νὰ ξεπληρώσει στὸ ἀκέραιο τὸ χρέος του. Καὶ αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ δημιουργία ἑνὸς νέου, αὐθύπαρκτου ἔργου, ποὺ ἔχει τὴ δική του ὀργάνωση καὶ συνοχή, καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι δυνατὸ νὰ συγκροτηθεῖ ἕνα ὁλοκληρωμένο καὶ μὲ αὐτάρκεια, ἂν καὶ ὄχι ἐντελῶς αὐτόνομο, σύστημα αἰσθητικῶν ἀξιῶν. Καὶ πιστεύω ὅτι τὸ παλαμικὸ ἔργο σὲ μεγάλο ποσοστὸ μᾶς παρέχει αὐτὴ τὴ δυνατότητα.

Τέλος πιστεύω ὅτι, σύμφωνα καὶ πάλι μὲ σύγχρονες προσεγγίσεις τῆς λογοτεχνίας, ἡ ἀξία ἑνὸς ποιητῆ δὲν πρέπει νὰ τοποθετεῖται καὶ ἑπομένως νὰ

---

39. Ἀντωνίου Φ. Χαλᾶ, *Ἡ ἀλληλογραφία μου μὲ τὸν ποιητή μας Κωστῆ Παλαμᾶ*, Ἰω. Δ. Καλλάρος καὶ Σία, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», Ἀθῆναι 1934, σσ. ε', 21, 37.

ἀναζητεῖται στὶς ἰδέες καὶ τὰ θέματά του — γιατὶ ἀκριβῶς αὐτὰ μπορεῖ νὰ τὰ ἔχει πάρει ἀπὸ ὁπουδήποτε — ἀλλὰ στὴ νέα, πρωτότυπη ὀργάνωσή τους, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ εἰδικοῦ ἐκφραστικοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κάθε ποιητὴς ἐπιτυγχάνει, στὸ συγκεκριμένο κάθε φορὰ ἔργο, τὴν ἀποκρυστάλλωση καὶ γλωσσικὴ ἀποτύπωση αὐτῶν τῶν ἰδεῶν. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ συμφωνήσουμε, νομίζω, ὅλοι ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς τὸ ποικίλης προέλευσης ἀκόμα καὶ τὸ «δάνειο» ὑλικὸ ἀποκρυσταλλώνεται σὲ στίχους χαρακτηριστικὰ παλαμικούς. Αὐτὴν ἐξάλλου τὴν ἀντινομία καλεῖται νὰ ἑρμηνεύσει ὁ συγκριτικὸς φιλόλογος στὸ τέλος τῆς κάθε ἔρευνάς του. Καλεῖται δηλαδὴ νὰ δείξει πῶς, μὲ ποιές ἐπιλογές, μὲ ποιές ἱεραρχήσεις καὶ μὲ ποιούς γενικὰ μετασχηματισμοὺς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἰδιομορφία καὶ ἡ μοναδικότητα τοῦ ἔργου ἑνὸς ἄξιου βέβαια ποιητῆ, ἔστω κι ἂν ἡ συγκομιδὴ ἀπὸ τὴν περιπλάνηση στὰ λιβάδια τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιδράσεων εἶναι ἐντυπωσιακὰ καρποφόρα. Καὶ αὐτὸ ποὺ ἐπαληθεύεται στὴν περίπτωση τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Σεφέρη, ἰσχύει βέβαια καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Παλαμᾶ, σὲ μεγάλο βαθμό.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

[Mme] Ackermann, Oeuvres = Oeuvres de L. Ackermann, *Ma vie. Premières Poésies.* Poésics *Philosophiques.* Alphonse Lemerre éditeur, Paris 1885 (Φωτ. ἀνατ. ἀπὸ Gregg International Publishers Limited, Farnborough 1971).

Ἅπαντα = Κωστῆ Παλαμᾶ, *Ἅπαντα.* τόμ. 1-16, Μπίρης (Ἀθήνα 1962-1966). Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὸν τόμο, ὁ δεύτερος στὴ σελίδα.

Banville 4 = Poésies de Théodore de Banville, tome IV. *Les Exilés. Les Princesses,* Alphonse Lemerre éditeur, Paris 1875.

Κασίνης = Κ. Γ. Κασίνη, *Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ».* Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν (Ἵδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, ἀρ. 3), Ἀθήνα 1980.

Leconte de Lisle, P. A. = Oeuvres de Leconte de Lisle. *Poèmes Antiques,* Alphonse Lemerre éditeur, Paris [1886].

Πολίτου = Ἑλένης Πολίτου-Μαρμαρινοῦ, *Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς καὶ ὁ γαλλικὸς Παρνασσισμός.* Συγκριτικὴ φιλολογικὴ μελέτη. Ἀθῆναι 1976.

Sully Prudhomme 2 = *Oeuvres* de Sully Prudhomme, tome II. Poésies 1866-1872. *Les Epreuves. Les Ecuries d'Augias. Croquis italiens. Les Solitudes. Impressions de la guerre.* Librairie Alphonse Lemerre éditeur, Paris [χ. χρ. ἔκδ.].

Sully Prudhomme 3 = *Oeuvres* de Sully Prudhomme, tome III. Poésies 1872-1878. *Les Vaines Tendresses. La France. La Révolte des Fleurs. Poésies Diverses. Les Destins. Le Zénith,* Alphonse Lemerre éditeur, Paris [χ. χρ. ἔκδ.].

Sully Prudhomme 5 = *Oeuvres* de Sully Prudhomme, tome V. Poésies 1879-1888. *Le Prisme. Le Bonheur,* Alphonse Lemerre éditeur, Paris [χ. χρ. ἔκδ.].

Summary

Costis Palamas and ancient Greek literature.

This paper is a critical analysis of the chapter «Ancient Literature» in Kassini's doctoral dissertation «The Greek Literary Tradition in *I Flogera tou Vassilia*. A contribution to the investigation of sources».

In this chapter Kassinis:

1) Expresses his doubts about certain conclusions which are included or which he claims are included in my doctoral dissertation «Costis Palamas and French Parnassianism» and

2) Quotes extracts from Homer, homeric hymns, orphic hymns, Plato, Apollonius of Rhodes, Bion, Apollodorus of Athens and Marinos, the Proklos' biographer, which he considers as the sources of certain verses of *I Flogera tou Vassilia*.

This paper proves that:

1) Kassinis draws conclusions which by no means derive from my text, through arbitrary generalizations, omissions of key-words in my text or even misinterpretations of what I have written.

2) The verses from *Flogera*, which Kassinis relates to ancient Greek texts, have their real although not always only sources in poems by French Parnassian poets, more specifically Leconte de Lisle, Louis Ménard, Sully Prudhomme, Théodore de Banville and Mme Ackermann.

The general conclusions of this paper are:

1) The desire for a more profound acquaintance with ancient Greek literature seised young Palamas only after he had become familiar with Leconte de Lisle's Greek nourished and Greek centered poetry, that is not before 1882.

2) The same French poet, who according to Palamas was «a wise translator of Greek and Latin classical writers», guided him «through the paths of Greek antiquity».

3) Finally the French scholar of Greek literature Louis Ménard led Palamas, especially with his work «Du polythéisme hellénique», to specific ancient Greek texts, especially those representing the «sacred poetry».